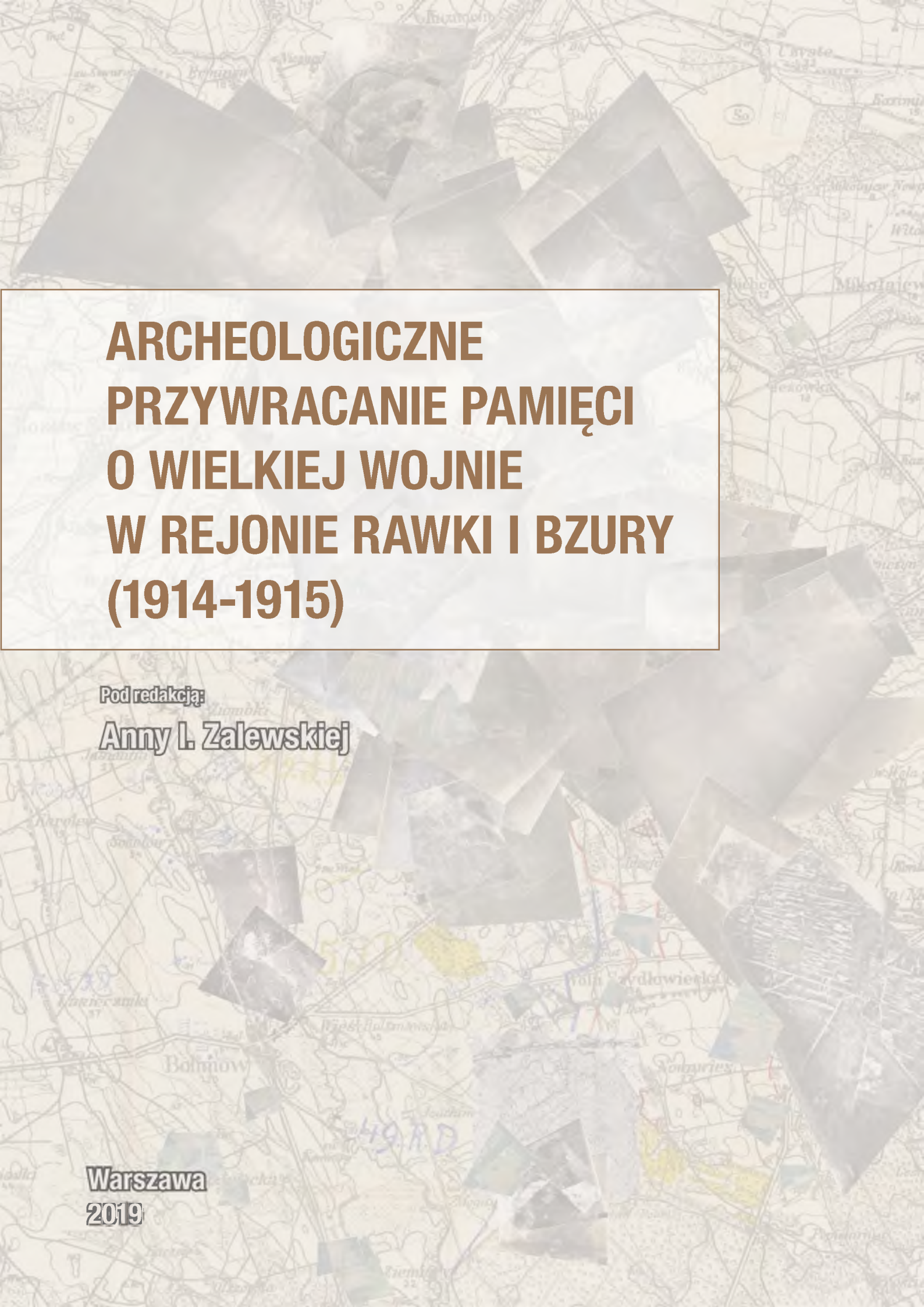

**ARCHEOLOGICZNE
PRZYWRACANIE PAMIĘCI
O WIELKIEJ WOJNIE
W REJONIE RAWKI I BZURY
(1914-1915)**

Pod redakcją:

Anny L. Zalewskiej

ARCHEOLOGICZNE PRZYWRACANIE PAMIĘCI O WIELKIEJ WOJNIE W REJONIE RAWKI I BZURY (1914-1915)

Pod redakcją:

Anny I. Zalewskiej

Warszawa
2019

Książkę opiniowała do druku Komisja Wydawnicza IAE PAN w składzie:

dr hab. Andrzej Janeczek, prof. IAE PAN (przewodniczący);
dr hab. Kamila Baraniecka-Olszewska, prof. IAE PAN; prof. dr hab. Mirosława Drozd-Piasecka;
dr hab. Dariusz Główka, prof. IAE PAN; prof. dr hab. Iwona Kabzińska; prof. dr hab. Andrzej Klonder;
dr Małgorzata Mogielnicka-Urban; dr Maciej Trzeciński
oraz recenzenci zewnętrzni:
dr Paweł Brudek; prof. dr hab. Marian Głosek; dr hab. Piotr Strzyż, prof. UŁ

Koncepcja i redakcja naukowa:

Anna I. Zalewska

Redakcja i korekta:

Dorota Cyngot

Autorzy:

Damian Bednarczyk (17); Zdzisław Belka (22); Paulina Borówka (23); Andrzej Chałas (6); Dorota Cyngot (8, 9, 20); Jacek Czarnecki (2, 12); Szymon Domagała (7); Stanisław Kaliński (3, 4, 15, 19); Krzysztof Karasiewicz (16); Małgorzata Karczewska (24); Grzegorz Karszys (10, 11, 25, 26); Tomasz Konopka (21); Justyna Marchewka (21-23); Natalia Mucha (21); Włodzimierz Rączkowski (11); Jarosław Rostkowski (14); Dominik Strapagiel (23); Anna Szarlip-Mysliwiec (21); Maciej Śliwakowski (6); Grzegorz Śnieżko (18); Marta Wardas-Lasoń (22); Piotr Wroniecki (13); Jakub Wrzosek (16); Anna I. Zalewska (1, 2, 5, 20, 25, 26)

Publikacja została sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/10/E/HS3/00406 na realizację projektu pt.
Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie. Materialne pozostałości życia i śmierci w okopach
na froncie wschodnim oraz stan przemian krajobrazu pobitewnego w rejonie Rawki i Bzury (1914-2014)
(nr 2013/10/3/00406)

NARODOWE CENTRUM NAUKI

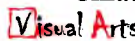
Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej książki nie może być powielana
ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających
i innych – bez pisemnej zgody autorów i wydawcy.

© Copyright by Anna I. Zalewska, individual authors
and Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Wydanie I
Warszawa 2019

ISBN 978-83-66463-01-1

Skład i łamanie:

 Visual Arts biuro@v-arts.pl

Druk:
Soft Vision

Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Al. Solidarności 105, 00-140 Warszawa
www.iaepan.edu.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Kontekst, cele, zadania, zakres i metody archeologicznego przywracania pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury	9
<i>Anna I. Zalewska</i>	
Część I. PRZYWRACANIE PAMIĘCI O WIELKIEJ WOJNIE NAD RAWKĄ I BZURĄ	25
2. ...Zastój na całej linii. Historia przejścia od wojny manewrowej do pozycyjnej na przyczółku bolimowskim (1914/1915)	27
<i>Anna I. Zalewska, Jacek Czamecki</i>	
3. Od powołania do listy strat. Żołnierze armii niemieckiej i rosyjskiej w bitwie nad Rawką i Bzurą	43
<i>Stanisław Kaliński</i>	
4. Wojna minowa w bitwie nad Rawką i Bzurą	81
<i>Stanisław Kaliński</i>	
5. Historia użycia przez armię niemiecką broni masowego rażenia (<i>Massenwirkung</i>) w rejonie Rawki i Bzury w styczniu 1915 roku	99
<i>Anna I. Zalewska</i>	
6. Poszukiwanie śladów użycia substancji drażniących. Analiza próbek z rejonu walk prowadzonych w czasie I wojny światowej w okolicach Bolimowa	113
<i>Maciej Śliwakowski, Andrzej Chałas</i>	
7. Badanie stanu przemian krajobrazu w rejonie Rawki i Bzury jako element przywracania pamięci o Wielkiej Wojnie	117
<i>Szymon Domagała</i>	
Część II. ARCHEOLOGIA W PROCESIE PRZYWRACANIA PAMIĘCI O I WOJNIE ŚWIATOWEJ	135
8. Rejon walk nad Rawką i Bzurą: charakterystyka przyrodnicza obszaru badań archeologicznych	137
<i>Dorota Cyngot</i>	
9. Stan badań archeologicznych przed podjęciem realizacji projektu Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury	143
<i>Dorota Cyngot</i>	
10. Zastosowanie lotniczego skanowania laserowego w projekcie Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie	155
<i>Grzegorz Kiarszys</i>	
11. Analizy fotografii lotniczych: identyfikowanie reliktyw I wojny światowej w rejonie Rawki i Bzury	171
<i>Grzegorz Kiarszys, Włodzimierz Rączkowski</i>	
12. Archiwalne zdjęcia zwiadowcze – rozpoznanie lotnicze oraz rola samolotów w czasie bitwy nad Rawką i Bzurą 1914-1915	181
<i>Jacek Czamecki</i>	
13. Badania geofizyczne na wybranych stanowiskach w rejonie Rawki i Bzury	197
<i>Piotr Wroniecki</i>	

Część III. ŻYCIE W OKOPACH I JEGO MATERIALNE POZOSTAŁOŚCI (1914-1915) 213

14. Sylwetka żołnierza armii Imperium Rosyjskiego znad Rawki i Bzury (1914-1915) z uwzględnieniem zabytków archeologicznych 215
Jarosław Rostkowski
15. *Feldgrau*. Umundurowanie i wyposażenie żołnierza niemieckiej piechoty na polu bitwy nad Rawką 1914-1915 z uwzględnieniem znalezisk archeologicznych 239
Stanisław Kaliński
16. Amunicja strzelecka z badań archeologicznych pozostałości frontu nad Rawką i Bzurą (1914-1915). Próba analizy 261
Krzysztof Karasiewicz, Jakub Wrzosek
17. Bagnety używane w I wojnie światowej na froncie wschodnim przez żołnierzy armii rosyjskiej i niemieckiej w latach 1914-1915 w rejonie Rawki i Bzury. Uwagi wstępne 277
Damian Bednarczyk
18. Dewocjonalia z pola bitwy I wojny światowej nad Rawką i Bzurą 288
Grzegorz Śnieżko
19. „Dziś wieczorem idziemy do okopów”. Niemiecka poczta polowa (*Feldpost*) w bitwie nad Rawką i Bzurą. 299
Stanisław Kaliński

Część IV. MATERIALNE POZOSTAŁOŚCI ŚMIERCI NA POLU BITWY 315

20. Problem masowej śmierci i (nie)obecności miejsc spoczynku żołnierzy poległych w rejonie Rawki i Bzury w latach 1914-1915. 317
Anna I. Zalewska, Dorota Cyngot
21. Szczątki kostne poległych znad Rawki i Bzury. Wyniki analiz antropologicznych i medyczno-sądowych. 325
Justyna Marchewka, Tomasz Konopka, Anna Szarlip-Myśliwiec, Natalia Mucha
22. Badania składu izotopowego strontu i składu pierwiastkowego szczątków żołnierzy poległych podczas I wojny światowej (1914-1915) nad Rawką i Bzurą 343
Justyna Marchewka, Zdzisław Bełka, Marta Wardas-Lasoń
23. Badania genetyczne (DNA) wybranych prób szczątków żołnierzy poległych w wyniku działań wojennych 1914-1915 nad Rawką i Bzurą 349
Justyna Marchewka, Dominik Strapagiel, Paulina Borówka
24. Cmentarze Wielkiej Wojny na terenie pola bitwy nad Rawką i Bzurą na podstawie materiałów niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. z lat 1923-1939. 355
Małgorzata Karczewska
25. Poszukiwanie cmentarzy wojennych w rejonie Rawki i Bzury poprzez korelowanie danych archiwalnych, kartograficznych, teledetekcyjnych i archeologicznych 387
Anna I. Zalewska, Grzegorz Kiarszys
26. Cmentarze i mogiły wojenne zlokalizowane w wyniku Archeologicznego Przywracania Pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury w aktualnych granicach gmin Bolimów, Nieborów, Nowa Sucha i Wiskitki 403
Anna I. Zalewska, Grzegorz Kiarszys

ARCHAEOLOGY OF THE EASTERN FRONT OF WORLD WAR I. SUMMARY. ARCHEOLOGIA FRONTU WSCHODNIEGO I WOJNY ŚWIATOWEJ. PODSUMOWANIE 409

Anna I. Zalewska

Projekt „Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie. Materialne pozostałości życia i śmierci w okopach Wielkiej Wojny w rejonie Rawki i Bzury” (akronim: APP) to zrealizowane w latach 2014-2018 badania naukowe i prospołeczne działania kulturotwórcze. To też kontekst dążeń do spełnienia trzech zasadniczych celów:

- (1) przywrócenie pamięci o froncie wschodnim I wojny światowej;
- (2) wzbogacenie wiedzy o życiu i śmierci żołnierzy w okopach;
- (3) zaktualizowanie wyobrażeń o specyfice, znaczeniach i następstwach działań zbrojnych, jakie miały miejsce w rejonie nad Rawką i Bzurą przed stu laty.

Wraz z Zespołem powołanym do realizacji projektu APP oraz zaproszonymi do współpracy specjalistami i podwykonawcami, w wyniku realizacji założonych (oraz nadprogramowych względem założonych wyjściowo) celów i zadań, zebraliśmy znacznie więcej danych, materiałów, znalezisk niż pierwotnie zakładaliśmy. W efekcie, nie zdołaliśmy pomieścić omówienia całości wyników badań APP w jednej publikacji. Dlatego zdecydowaliśmy się zaprezentować te wyniki trójtorowo, w trzech odrębnych książkach. Wątki i zagadnienia zawarte w publikacjach, artykułach (w tym wąskoaspektywych, specjalistycznych publikacjach naukowych) i opracowaniach APP przeplatają się i dopełniają.

W pierwszej z serii książkowych publikacji stanowiących wynik naszych dotychczasowych badań, zatytułowanej „Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914-1915)” prezentujemy treści stanowiące artikulację realizacji dwóch celów, tj.: przywracania pamięci o froncie wschodnim I wojny światowej we współczesności oraz wzbogacania wiedzy o życiu i śmierci żołnierzy w okopach tej wojny. Punkt wyjścia stanowi zarys kontekstu historycznego i społecznego działań wojennych, które toczyły się od grudnia 1914 do lipca 1915 r. w rejonie Rawki i Bzury (część I). Następnie, szkicujemy najciekawsze, jak sądzimy, założenia, metody, działania i wnioski archeologicznego procesu poznawczego odnoszące się do materialnych pozostałości wojennych wydarzeń sprzed stu lat. Prezentujemy kontekst poznawczy, cele, uwarunkowania metodyczne i metodologiczne oraz oczekiwania społeczne i wymagania konserwatorskie, które złożyły się na archeologiczne przywracanie pamięci o wydarzeniach z czasu Wielkiej Wojny (część II).

Następnie, prezentujemy to, co po tych wydarzeniach pozostało w sensie materialnym – na wybranych najbardziej w naszej opinii sugestywnych przykładach kategoriach zabytków ruchomych oraz zabytków nieruchomych. Re-prezentując obecność materialnych pozostałości wydarzeń czasu wojny, kładziemy nacisk na szczególnie ciekawe z obranej perspektywy wyniki badań archeologicznych, historycznych i antropologicznych, które postrzegamy jako istotne w procesie roz-poznawania obrazów życia (część III) i śmierci (część IV) w okopach Wielkiej Wojny poprzez materialne pozostałości. Wątki (z) pamięci materii i biografii (w tym osteobiografii i biografii krajobrazu pobojuwiska) staramy się wpieść na nowo w historię ludzi i rzeczy (za)angażowanych w działania wojenne, by w wyniku realizowanych w ten sposób praktyk materialno-dyskursywnych podtrzymać pamięć o zagarniętych przez wojnę ludziach i rzeczach. Ku przestrodze.

Staramy się przy tym ukazać zarówno wartości poznawcze, jak i społeczne materialnych nośników pamięci mówiących o trudnej przeszłości. Dlatego w części stanowiącej podsumowanie obrazujemy kompleksowe wyniki archeologicznego przywracania pamięci o I wojnie z nadzieją, że zostaną po-traktowane jako istotne argumenty przemawiające za wartością historyczną, poznawczą i społeczną fenomenów, które uczyniliśmy przedmiotem badań. Treści tego dotyczące zawarliśmy w niniejszej publikacji. Do jej powstania przyczynili się Członkowie Zespołu powołanego do realizacji projektu oraz zaproszeni do współpracy Autorzy.

Kolejna publikacja, w której zaprezentowane zostały wyniki archeologicznego przywracania pamięci o Wielkiej Wojnie, stanowi dopełnienie procesu realizacji jednego z trzech kluczowych celów archeologicznego przywracania pamięci o Wielkiej Wojnie, a mianowicie dążenia do (z) aktualizowania wyobrażeń o specyfice, znaczeniach i następstwach działań zbrojnych, jakie miały miejsce w rejonie Rawki i Bzury przed stu laty. Ta publikacja, autorstwa piszącej te słowa oraz Jacka Czarneckiego i Grzegorza Kierszysa, nosi tytuł „Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914-1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych” (Zalewska, Czarnecki, Kierszys, Warszawa 2018-2019). Ponieważ zawarte w niej treści stanowią wynik badawczych działań nadprogramowych wywołanych niespodziewanym odnalezieniem zbioru unikatowych, dotychczas nie poddawanych żadnej analizie, lotniczych fotografii pola bitwy w rejonie Rawki i Bzury, wykonanych

w roku 1914, publikacja została przygotowana do druku wysiłkiem i przy wsparciu finansowym Fundacji Przydrożne Lekcje Historii we współpracy z Wydawnictwem Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. W publikacji tej skupiamy uwagę Czytelnika na specyfice i potencjale danych teledetekcyjnych i badań nieinwazyjnych, podkreślając ich wielką wartość dla działań poznawczych, społecznych i konserwatorskich – jako pomocnych w dążeniu do konserwacji *in situ* oraz w realizacji dyrektyw konserwacji zapobiegawczej, również w odniesieniu do dziedzictwa nieodległej przeszłości. Dlatego właśnie w finalnej części publikacji na temat „krajobrazu wojny” zawarliśmy podsumowanie argumentów, które dają podstawę do świadomego i odpowiedzialnego wytypowania obszaru spełniającego zarówno wymagania formalne stawiane wielkoobszarowemu stanowisku archeologicznemu, jak i strefie o walorach „pomnika historii”. Towarzyszy nam przekonanie, że dzięki tej i tego typu publikacjom, materialne pozostałości Wielkiej Wojny będą bardziej niż dotychczas refleksyjnie i świadomie postrzegane – przez lokalnych mieszkańców, ale także m.in. krajoznawców, historyków, pamięcioznawców, kulturoznawców, antropologów, przyrodników, leśników, ekologów i oczywiście archeologów. Właśnie z myślą o archeologach, o entuzjastach i sceptykach archeologii jako samodzielnej dyscypliny naukowej zainicjowaliśmy prace nad kolejną publikacją. Planujemy w niej zawrzeć między innymi uszczegółowione wyniki archeologicznych badań inwazyjnych, w tym prezentację zabytków ruchomych i nieruchomych, które zostały zebrane w toku realizacji obranych w ramach APP strategii badawczych. Na upowszechnienie poprzez ich opublikowanie zasługują zarówno wyniki analiz jakościowych i ilościowych odnoszące się do zabytków ruchomych, jak i charakterystyka wyników badań sondażowych (w tym zadokumentowanych zabytków nieruchomych) – wykonane w ramach APP w latach 2014-2018. Treści te są, z naszej perspektywy, na tyle istotne i ciekawe, że z pożytkiem poznawczym i społecznym mogłyby wypełnić karty kolejnej publikacji naukowej i/lub popularnonaukowej. Naszym aktualnym dążeniem jest, by te wyniki badań APP, które nie pomieściły się w pracach dotychczas opublikowanych zostały utrwalone i zaprezentowane w kolejnej, odrębnej publikacji książkowej (zwłaszcza po ich uzupełnieniu o wyniki dodatkowych analiz oraz po uzupełnieniach o wyniki ewentualnych kolejnych analiz specjalistycznych w zakresach konserwatorskim, kulturoznawczym, bronioznawczym, muzeologicznym etc.). W takiej publikacji mogłyby zostać zaprezentowane zarówno wyniki archeologicznego przywracania pamięci o I wojnie światowej na froncie wschodnim zgromadzone w latach 2014-2018 w ramach realizacji projektu APP, jak i dodatkowo wnioski płynące z różnego typu uprzednich i bieżących – zarówno proaktywnych, jak i reaktywnych – interakcji współczesnych nam ludzi (np. archeologów, rolników, leśników etc.) z materialnym i niematerialnym dziedzictwem I wojny światowej. Są to jednak plany na (oby nieodległą) przyszłość.

Tymczasem tu i teraz, zachęcam do zapoznania się z wynikami procesu archeologicznego przywracania pamięci o Wielkiej Wojnie, które zawarliśmy na kartach niniejszej publikacji. Do jej powstania przyczyniło się wiele osób i instytucji, którym pragnę tu podziękować.

Prezentowane w niniejszej publikacji treści stanowią wynik badań i zaangażowania całego Zespołu powołanego do realizacji projektu Archeologicznego Przywracania Pamięci o Wielkiej Wojnie oraz licznych współpracowników. Wszystkim osobom i instytucjom, w tym Dyrekcji Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, która zgodziła się na to, bym przy niej mogła ten wyjątkowy, w warunkach polskich odważny i prekursorski projekt zrealizować – pragnę w tym miejscu bardzo podziękować. W szczególności dziękuję wspianiałym Kobietom: mojej Mamie – Alicji Zalewskiej i Dorocie Cyngot – bez których serc, cierpliwości, dobroci, mądrości, pomocy, zachęty książka ta nie powstałaby (na czas). Bardzo też dziękuję za życzliwość, rozważność, wsparcie, otwartość na współpracę etc. Janinie Flisiuk, Justynie Marchewce i Kamili Baranieckiej-Olszewskiej, a także Paniom z GOK Bolimów z P. Ireną Śmigierą-Milewską na czele.

Również, dziękuję dzielnym Panom – w szczególności doskonale wiedzącym za co Mężowi i Synkowi oraz mojemu Bratu Wojciechowi Zalewskiemu i Grzegorzowi Kiarszysowi za ich bezinteresowność, uważność i wsparcie w trudnych momentach. Dziękuję wszystkim członkom i współpracownikom Zespołu APP zwłaszcza za wspiane zaangażowanie w prace terenowe. Dziękuję Panom Wójtom Gmin Bolimów i Nowa Sucha oraz Panom Nadleśniczym Nadleśnictw Radziwiłłów i Skierniewice za tolerowanie „pożytecznego szkodnika”, by użyć określenia Stanisława Linarta (w jego reakcji na wiadomość o kolejnym cmentarzu wojennym, zlokalizowanym w procesie archeologicznego przywracania pamięci), któremu dodatkowo dziękuję przeogromnie, za skontaktowanie mnie z osobami, doświadczającymi postpamięci Wielkiej Wojny, które zechciały się ze mną podzielić swoimi przemyśleniami z tą wojną związanymi. Za to ostatnie równie mocno dziękuję Panu Sławomirowi Rybakowskiemu prezesowi Wspólnoty Lasów Osada Bolimów i wszystkim moim rozmówcom. Wreszcie, dziękuję inicjatorom i uczestnikom działań na rzecz opieki nad równie trudnym, co istotnym dziedzictwem Wielkiej Wojny. Dziękuję zwłaszcza Członkom i Przyjaciółom stowarzyszeń „Wystarczy Chcieć”, „Kolekcjonerzy Czasu” i „Zróbmy to” – którzy wspierali zarówno proces badawczy APP, jak i wspólnotowy, prospołeczny obszar badań i działań APP. Wprawdzie pośrednio, ale w sposób bardzo istotny, złożyło się to na możliwość finalizacji procesu wydawniczego niniejszej publikacji, bez nadmiernego poczucia frustracji, której nietrudno doświadczać w kontakcie z namacalnością śladów wojny, zwłaszcza Wielkiej Wojny.

Anna I. Zalewska

CMENTARZE WIELKIEJ WOJNY NA TERENIE POLA BITWY NAD RAWKĄ I BZURĄ NA PODSTAWIE MATERIAŁÓW NIEMIECKIEGO MINISTERSTWA SPRAW ZAGRANICZNYCH ORAZ VOLKSBUND DEUTSCHE KRIEGSGRÄBERFÜRSORGE E.V. Z LAT 1923-1939

Małgorzata Karczewska

Materialnym świadectwem walk nad Rawką i Bzurą prowadzonych w latach 1914-1915 są między innymi cmentarze, na których spoczywają polegli żołnierze obu walczących armii. Jedną z cech krajobrazu pól bitewnych XX w. były mogiły polowe, wznoszone przez towarzyszy broni lub oddziały sanitarne. W zależności od możliwości i warunków pola walki, poległych grzebano często tam, gdzie padli – przy okopach, na polach, pod lasami (ryc. 1). Te doraźne mogiły znakowano prostymi krzyżami, starając się umieścić na nich dane służące identyfikacji poległych. Ks. Michał Woźniak, proboszcz parafii w Chojnacie pod datą 30 października 1914 r. zanotował w kronice parafialnej:

„W środę 28 października pojechałem na odpust do Starej Rawy. [...] Przejedźdzałem około dwóch świeżych mogił żołnierskich, tuż przy drodze, prawie na ścieżce” (Woźniak 1993: 180).

Jednocześnie, na zapleczu frontu powstawały cmentarze lazaretowe, na których chowano żołnierzy umierających z powodu odniesionych ran lub chorób zakaźnych. Front stacjonarny lub dłuższe przerwy w walkach dawały większe możliwości działania poszczególnym oddziałom, które tworzyły własne nekropole, przyozdabiając je tym, co było dostępne w warunkach polowych: ogrodzeniami

z pni brzoźowych, elementami wyposażenia, pomnikami wznoszonymi z kamieni polnych. Zdarzało się tak, że te polowe nekropole, jeśli były położone w odpowiednim miejscu, stawały się zaczątkiem większych założeń cmentarnych, rozbudowywanych już po zakończeniu działań wojennych.

Poległych żołnierzy grzebano również na cmentarzach wyznaniowych, cywilnych. Zdarzały się sytuacje, że ciała transportowano na znaczną odległość, by pochować je na nekropoli należącej do wyznawców konkretnego odłamu

Ryc. 1. | Pole walki nad Rawką z doraźnymi mogiłami poległych żołnierzy (Źródło: Schöning 1925: 100).

chrześcijaństwa (Karczewska 2017: 39) lub, jeśli w danej miejscowości były cmentarze różnych wyznań, poległych i zmarłych grzebano na nekropolach odpowiadających ich wyznaniu. Częściej, szczególnie w warunkach szybko przesuwanego się frontu lub intensywnych walk, bądź też gdy w okolicy były tylko cmentarze jednego odłamu chrześcijaństwa, nie zwracano uwagi na przynależność wyznaniową nekropoli. Wspomniany wcześniej ks. Michał Woźniak tak opisał swoje perturbacje z pochówkami wojennymi na cmentarzu parafialnym w Chojnacie:

„Zaczęli mi chować żołnierzy prawosławnych na cmentarzu, na co mój protest nic nie pomaga, ani też chcą słuchać o wyznaczonym miejscu, ale chowają, gdzie im się podoba. [...].

[...] Od kilku miesięcy chowają żołnierzy na naszym cmentarzu. A tu mamy wiele swoich pogrzebów z powodu przeludnienia z sąsiednich parafii. Oto dziś pochowano pięciu żołnierzy z Kutajskiego pułku poległych wczoraj na pozycji. Widząc, że w ten sposób niedługo może nam zabraknąć cmentarza [...] prosiłem pułkownika, aby zaprzestali chować żołnierzy na naszym cmentarzu. Pułkownik, człowiek bardzo grzeczny i uczynny (nazywa się Karaulow) przyrzekł od razu, iż to dziś było po raz ostatni – przy tym rozkazał telefonem, aby dla zaoszczędzenia miejsca uczyniono mogiłę bratnią.

[...] Na razie układało się wszystko jak najlepiej, ale dowiedziano się o tych staraniach w sztabie dywizji, której naczelnikiem jest człowiek dziwny – żeby nie powiedzieć zły [...] i ten nakazał śledztwo. Naturalnie śledztwo wykazało słuszność po mojej stronie, a nie kaprys lub chęć pogardy dla wojowników, jak przypuszczano i na koniec postarano się o inne miejsce na grzanie żołnierzy. P. Jaszukiewicz dał im kawałek za tak zwaną «cegielną», bardzo ładny kącik” (Woźniak 1993: 185-187).

Zakończenie działań wojennych na danym terenie zapoczątkowywało trwający do 1918 r. proces porządkowania przez władze niemieckie polowych mogił i cmentarzy w większe nekropole, zarządzane według ściśle określonych zasad. Obszary zajęte przez niemiecką administrację wojskową były wizytowane przez komisje tworzone przy Ministerstwie Wojny, składające się z artystów, architektów i ogrodników, których celem było wskazanie miejsc ostatecznego pochówku poległych żołnierzy oraz zaprojektowanie spójnych z otoczeniem form ich upamiętniania (Karczewska 2017: 40-44). Równolegle trwała akcja ewidencjonowania polowych miejsc pochówków oraz zestawianie list poległych spoczywających na konkretnych cmentarzach na podstawie notatek sporządzanych przez oddziały grzebiące swoich towarzyszy broni, oddziały sanitarne oraz informacjach zachowanych na krzyżach.

Efektom prac członków komisji było określenie spójnych zasad budowy cmentarzy na całym obszarze działań wojennych państwa niemieckiego, w tym także na wschodzie, na których mieli spocząć polegli wszystkich walczących

stron. Określono w nich sposoby wyboru lokalizacji nekropoli, projektowania wnętrza, infrastruktury cmentarnej, krzyży i nagrobków, pomników oraz zieleni (Karczewska 2017: 54-76). Punktem wyjścia tych szczegółowych wytycznych były reguły niemieckiego cmentarnictwa wojennego, zakładające, że należy zachować prosty, rozpoznawalny, żołnierski charakter tych miejsc, nadany mogiłom przez towarzyszy broni; pozostawiać je tam, gdzie złożyły je oddziały, a jeśli nie jest to możliwe, wybierać lokalizacje o wartościowych cechach krajobrazowych, jednocześnie nie przeszkadzające w normalnym użytkowaniu terenu przez mieszkańców; budować je w taki sposób, by mogły trwać w niepogorszonym stanie bez specjalnych zabiegów pielęgnacyjnych. Należało to osiągać przy użyciu najprostszych metod oraz lokalnych surowców i roślinności (Karczewska 2017: 53-54).

Druga faza cmentarnictwa niemieckiego na wschodzie polegała zatem na tworzeniu nowych cmentarzy, na które przenoszone były szczątki ekshumowane z mogił polowych bądź nadawaniu trwałych cech nekropolom, które pozostawały w miejscach wybranych przez oddziały frontowe (ryc. 2, 3).

Poza cmentarzami, pamięć poległych żołnierzy utrwalą także pomniki wznoszone na ich cześć. Nie było ich

Ryc. 2. Cmentarz wojenny w Kamionie w 1916 r. (Źródło: Blätter 1925, b.p.).

Ryc. 3. Pomnik na cmentarzu w Kamionie wzniesiony przez żołnierzy 231. Rezerwowego Pułku Piechoty i innych jednostek, których żołnierze spoczywają na tej nekropoli. Stan w 1916 r. (Źródło: Blätter 1925, b.p.).

Ryc. 4. Pomnik ku czci żołnierzy poległych w okolicach miasta Łowicza w latach 1914-1915 (Źródło: Das 41. Reserve-Korps 1918, b.p.).

zbyt wiele. Ograniczenia spowodowane były sugestią władz wojskowych, by „powstrzymać się od budowy pomników cmentarnych, koncentrując się na wzniesieniu godnych pochówków żołnierskich, do czasu, aż pojawią się zabezpieczone na ten cel środki” (Leitsätze 1917: 17). W tym kontekście, do wyjątkowych obiektów należał monumentalny pomnik wystawiony w Łowiczu (ryc. 4).

Jednym z postanowień traktatu wersalskiego było zapewnienie opieki nad grobami poległych żołnierzy wszystkich walczących stron przez państwa, na terenie których znajdują się te groby i cmentarze. Polska, ratyfikując postanowienia traktatu, była zatem zobowiązana do utrzymywania mogił żołnierskich z czasów Wielkiej Wojny w odpowiednim stanie oraz umożliwiania prac komisjom, których zadaniem była identyfikacja poległych i oznakowywanie ich grobów (Traktat pokoju 1919).

Pierwszym etapem prac związanych z grobownictwem wojennym podjętym przez państwo polskie po odzyskaniu niepodległości było sporządzenie wykazów mogił i cmentarzy w podziale na gminy, powiaty i województwa.

Prawdopodobnie, władze polskie dysponowały takimi wykazami przekazanymi przez stronę niemiecką. Świadczą o tym zarówno instrukcje Ministerstwa Robót Publicznych, między innymi wydana w 1923 r. nakazująca kopiowanie danych z materiałów niemieckich, a następnie uzupełnianie ich w terenie¹. Fakt dysponowania przez władze polskie wyczerpującą dokumentacją cmentarzy i mogił wojennych, łącznie z wykazami poległych, potwierdzają wzmianki zawarte w sprawozdaniach przedstawicieli Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. (dalej VDK) wizytujących cmentarze na terenie Polski w połowie lat 20. XX w.

Przez całe dwudziestolecie międzywojenne kontakty pomiędzy Polską a Niemcami w zakresie opieki nad cmentarzami Wielkiej Wojny układały się źle. Strona radziecka nie była w żadnym stopniu zainteresowana zaangażowaniem w tę działalność. Zachowane dokumenty pozwalają na częściową rekonstrukcję tego procesu w latach 20. i 30. W Niemczech, opieką nad grobami wojennymi zajmowało się stowarzyszenie Niemiecki Ludowy Związek Opieki nad Grobami Wojennym (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.*) założony 19 grudnia 1919 r. w Kassel. Swoją misję na terenie II RP mógł on wypełniać za pośrednictwem niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które przekazywało sprawy Niemieckiemu Poselstwu w Warszawie. W archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (*Auswärtige Amt*) w Berlinie przechowywana jest zachowana korespondencja pomiędzy wymienionymi wyżej trzema instytucjami w sprawach związanych z opieką nad grobami wojennymi w Polsce. Nie jest to pełny zbiór dokumentów. Niektóre wątki kończą się bez rozstrzygnięcia, w części brakuje dokumentów, które z pewnością powstały w trakcie procedowania spraw. Jest to spojrzenie na grobownictwo Wielkiej Wojny z jednej perspektywy, brakuje bowiem podobnego zbioru dokumentów ze strony polskiej.

Pierwsze niemieckie zestawienia stanu zachowania cmentarzy wojennych na terenie Polski w aktach VDK odnoszą się do 1924 r. Powstawały one na podstawie informacji zebranych w terenie przez przedstawicieli VDK oraz opiekunów regionalnych, działających na zlecenie Niemieckiego Poselstwa w Warszawie. Najczęściej wskazywano w nich na braki krzyży nagrobnych i ogrodzeń oraz chwasty porastające nekropole. Na podstawie tych raportów, Niemieckie Poselstwo w Warszawie kierowało do polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych wnioski o podjęcie prac porządkowych na konkretnych nekropoliach. Strona polska odpowiadała na te pisma, wykazując prace już przeprowadzone lub planowane.

Zdarzały się też sytuacje poważniejsze. Na początku 1930 r. doszło do trzech znaczących profanacji cmentarzy wojennych w Polsce. Jednym z nich była nekropola w Skiernewicach, gdzie

¹ APL, sygn. 3191, k. 75 (Urząd Wojewódzki Lubelski. Korespondencja ogólna dotycząca grobownictwa wojennego).

„...zostało przewróconych i zniszczonych około 120 krzyży nagrobnych. Kwiaty złożone ze składek i w imieniu władz niemieckich zostały skradzione, a później odnaleziono je na kupie nawozu w pobliżu cmentarza. Na murze otaczającym cmentarz wykonano nieprzyzwoite napisy, a wielki kamienny krzyż na środku cmentarza został poważnie uszkodzony przez uderzenia siekiery” (Polnischer Haß 1930).

W każdej z takich sytuacji interwencję podejmowało Niemieckie Poselstwo w Warszawie, wysyłając swojego przedstawiciela celem dokonania oględzin i wyjaśnienia sprawy (Karczewska 2017: 79-80).

Największym problemem związanym ze sprawowaniem opieki nad grobami wojennymi w Polsce, rzutującym również współcześnie na stan opieki i ochrony cmentarzy Wielkiej Wojny jako obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci, były nieudokumentowane ekshumacje szczątków oraz przenoszenie ich na inne nekropole. Proces ten rozpoczął się już po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej. W 1921 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych wydało rozkaz nr 2007 o organizacji prac cmentarnych, w tym o pracach ekshumacyjnych. W pierwszym rządzie miały one objąć groby żołnierzy polskich z wojny polsko-bolszewickiej, dopiero potem z walk Wielkiej Wojny.

Wydana w 1923 r. instrukcja Ministerstwa Robót Publicznych w szczegółowy sposób określała zakresy i sposoby prowadzenia prac ekshumacyjnych². Pod względem organizacyjnym nakazywano, by prace te były przeprowadzane kolejno, na obszarach poszczególnych gmin; po zakończeniu prac na terenie jednej gminy, można było rozpocząć ekshumacje na obszarze następnej. Poza kierownikiem oddelegowanym przez Urząd Wojewódzki oraz personelem medycznym, do prac kierowani byli miejscowi robotnicy, wskazywani przez sołtysa. Ministerstwo podkreślało, że szczupłość środków wymaga, by jak najwięcej osób pracowało bez wynagrodzenia.

Głównym zagrożeniem w trakcie prac ekshumacyjnych była możliwość zakażenia poprzez kontakt ze zwłokami w stanie rozkładu. Stosowano wiele zabezpieczeń: środki odkażające, specjalne płaszcze, maski i rękawice. Pusty grób po zabraniu zwłok przesypanyo wapnem niegaszonym; stosowano je także do posypania zwłok włożonych do wysmolowanej od wewnątrz trumny. Zwłoki wydobywano z mogił przy użyciu specjalnych żelaznych haków. Metoda ta z pewnością nie pozwalała na podjęcie wszystkich szczątków, a jedynie zwartych części ciała (Karczewska 2017: 86-87).

Obowiązkowe było sporządzanie raportu z przeprowadzonych ekshumacji. Nakazywano wykonanie szczegółowych opisów i planów. Wymagano, aby stare krzyże znad likwidowanych mogił były przenoszone na nowe mogiły,

zaś jeśli powstawały groby zbiorowe, aby wykonywać nowy krzyż z informacjami przeniesionymi ze starych (Karczewska 2017: 87).

Pomimo obowiązywania tego rozporządzenia, w 1930 r. Emil von Rintelen, radca Niemieckiego Poselstwa w Warszawie informował Ministerstwo Spraw Zagranicznych, że ekshumacje żołnierzy Wielkiej Wojny są przez władze polskie przeprowadzane bez sporządzania jakiegokolwiek dokumentacji, w sposób chaotyczny oraz, że strona polska nie informuje o tych działaniach instytucji niemieckich, dysponujących wykazami poległych spoczywających na konkretnych nekropolach³. O tym, że prace takie są prowadzone, zawiadamiali Poselstwo regionalni opiekunowie grobów wojennych.

Formalnie, w świetle archiwaliów niemieckich, na obszarze województwa warszawskiego pierwszy etap komasacji grobów i cmentarzy wojennych został rozpoczęty po 1925 r. Niestety, w ujawnionych dokumentach nie ma na ten temat informacji szczegółowych. Lista cmentarzy, z których szczątki zostały relokowane w trakcie pierwszego etapu komasacji, zawiera projekt komasacji grobów wojennych na terenie województwa warszawskiego, sporządzony w 1934 r.⁴. Ze sprawozdań z wizytacji cmentarzy wojennych przeprowadzanych w 1925 r. wiadomo zaś, że cmentarze, które wskazywano dekadę później jako ekshumowane, wówczas jeszcze istniały (Eisermann 1925). Być może proces komasacji był już wówczas rozpoczęty. Na temat bolimowskiego cmentarza „na północ od kościoła” tak pisał w 1925 r. weteran 226. Rezerwowego Pułku Piechoty:

„Wstrząsnął nami widok cmentarza na północ od kościoła. Nie było tu ni grobu, ni krzyża. Po długich poszukiwaniach odkryliśmy dwa miejsca odpoczynku, które rozpoznaliśmy tylko dzięki kamieniom, którymi kiedyś otoczona była mogiła. Wszystko zostało zrównane z ziemią. Volksbund będzie badał, czy pochowani tutaj żołnierze, rzeczywiście zostali przeniesieni na inny cmentarz, jak twierdzili wieśniacy” (Eisermann 1925).

Pod koniec drugiej połowy lat 30. XX w. stan cmentarzy Wielkiej Wojny na terenie Polski, wyłaniający się z zachowanej korespondencji, był bardzo zły. Mogło to wynikać z niemal całkowitego zaniechania prac na znacznej części nekropoli, w związku z trwającą akcją budowy cmentarzy zbiorczych. O ile dekadę wcześniej, w większości przypadków zastrzeżenia budziły kwestie braku ogrodzeń lub bramek, słabo czytelne inskrypcje lub brak części krzyży, o tyle teraz widok tych nekropoli określano jako „porażający”. Przykładem był cmentarz w Dołowatce, o którym Niemieckie Poselstwo w Warszawie otrzymało

² APL, sygn. 3191, k. 57-60 (Urząd Wojewódzki Lubelski. Korespondencja ogólna dotycząca grobownictwa wojennego).

³ PA AA, sygn. 47997 (Deutsche Gesandtschaft Warschau, Kriegergräberfürsorge in Polen im Rechnungsjahr 1931).

⁴ PA AA, sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

kilka zawiadomień⁵. Przybyły na miejsce urzędnik wykonał fotografie pokazujące częściowo zburzony mur, wyrwaną bramkę, porozrzucane płyty nagrobne, częściowo ułożone w stosy i wysokie chwasty porastające nekropole (ryc. 5-7). Wizytator z pomocą miejscowych i tłumacza przeszukiwał teren cmentarza, poszukując mogił oficerskich. Odnaleziono jedynie dwa nagrobki. Nie był to przypadek odcosobniony. Dyrektor Zentralnachweisamts für Kriegerverluste und Kriegergräber zawiadamiał warszawskie poselstwo, że wpływa do nich wiele skarg krewnych żołnierzy pochowanych na terenie Polski, dotyczących niemożności odnalezienia mogił poległego, mimo posiadania precyzyjnych informacji, gdzie został on pochowany⁶.

W tym samym piśmie, dyrektor Zentralnachweisamt für Kriegerverluste und Kriegergräber informował,

że w Dołowatce spoczywa ok. 2500 żołnierzy armii niemieckiej w mogiłach jednostkowych i zbiorowych⁷. Dwa lata później, w 1939 r. Volksbund w piśmie do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie podkreślił, że swego czasu, władze polskie ustanowiły Dołowatkę cmentarzem zbiorczym i bez informowania strony niemieckiej zostały tutaj przeniesione „liczne szczątki żołnierzy niemieckich z innych opuszczonych miejsc pochówków”⁸.

Cmentarz wojenny w Dołowatce został ekshumowany wiosną 1939 r., a szczątki przeniesione na cmentarz w Huminie⁹.

Do 1924 r. odwiedziły krewnych i towarzyszy broni na grobach poległych żołnierzy spoczywających na terenie

Ryc. 5. Wnętrze cmentarza w Dołowatce, 1937 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48013 [Der Direktor des Zentralnachweisamts für Kriegerverluste und Kriegergräber an das Auswärtige Amt, Berlin, 16. September 1937]).

Ryc. 6. Wnętrze cmentarza w Dołowatce, 1937 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48013 [Der Direktor des Zentralnachweisamts für Kriegerverluste und Kriegergräber an das Auswärtige Amt, Berlin, 16. September 1937]).

Ryc. 7. Zniszczone ogrodzenie i bramka wejściowa na cmentarz w Dołowatce, 1937 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48013 [Der Direktor des Zentralnachweisamts für Kriegerverluste und Kriegergräber an das Auswärtige Amt, Berlin, 16. September 1937]).

⁵ PA AA, sygn. 48013 (Der Direktor des Zentralnachweisamts für Kriegerverluste und Kriegergräber an das Auswärtige Amt, Berlin, 16. September 1937).

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ PA AA, sygn. 48014 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt, Berlin, 6.3.1939).

⁹ PA AA, sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Warschau, 23. Juni 1939).

Polski w zasadzie nie miały miejsca. Możliwość taka pojawiła się w połowie lat 20. XX w. Od 1924 r. Niemieckie Poselstwo w Warszawie rozpoczęło coroczne inspekcje stanu zachowania cmentarzy i mogił wojennych, których dokonywali przedstawiciele Volksbundu przy wsparciu społecznych opiekunów działających w poszczególnych województwach. Wykorzystywano także informacje przekazywane przez członków rodzin poległych oraz weteranów Wielkiej Wojny, którzy z ramienia stowarzyszeń byłych żołnierzy poszczególnych pułków niemal natychmiast, gdy stało się to możliwe, podjęli starania o możliwość odwiedzania pól bitewnych i nekropoli, na których spoczęli ich towarzysze broni.

Wiosną 1925 r. podróż taką w okolice Bolimowa, Łowicza, Skierniewic i Łodzi odbyli dwaj przedstawiciele legnickiego oddziału Volksbundu, weterani 226. Rezerwowego Pułku Piechoty i 49. Pułku Piechoty. Ich przyjazd do Polski został sfinansowany ze składek towarzyszy broni i rodzin żołnierzy spoczywających na cmentarzach regionu (Eisermann 1925). Posiadali zgodę władz polskich na odwiedzenie konkretnych miejsc, z obowiązkiem meldowania się na lokalnych posterunkach policji. Pierwszy patrol zatrzymał ich już na rogatkach Nieborowa, po odwiedzeniu dwóch pierwszych nekropoli. Zostali zobowiązani do zgłoszenia się następnego dnia na posterunek w Bolimowie, gdyż w tej miejscowości mieli spędzić noc. Policjanci byli uprzejmi, oferowali pomoc w dotarciu do poszczególnych nekropoli, jednak podróżnicy odmówili. W związku z tym, następnego dnia, przy wejściu na cmentarz miejski w Łowiczu, na którym odwiedzali kwaterę wojenną, natknęli się na wartownika – polskiego żołnierza, któremu byli zobowiązani okazać kartę hotelową. Spotkanie przebiegło w miłej atmosferze. Heinrich Eisermann wspomina w swoim sprawozdaniu z podróży, że:

„ Za parę papierosów dał mi nawet swój karabin, żebym się mógł lepiej przyjrzeć. Zdałem sobie sprawę, że jest to niemiecki karabin model 98 [Gewehr 98 – przyp. aut.], w doskonałym stanie!” (Eisermann 1925).

Groby poległych były również odwiedzane przez członków rodzin. Gdy pojawiła się taka możliwość, wielu z nich rozpoczęło starania o pozwolenie na przyjazd do Polski. W marcu 1926 r. w „Kurierze Warszawskim” ukazała się krótka notatka na ten temat, popierająca te działania i nawołująca władze polskie, by „względny pietyzm dla zmarłych i szacunek dla uczuć rodzinnych” powodowały niezwłoczne i pozytywne rozpatrywanie tych podań (Groby niemieckie 1926).

Sytuacja taka trwała jednak tylko kilka lat. Polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych wydało 23 czerwca

1928 r. okólnik dotyczący między innymi wizyt na cmentarzach wojennych, obowiązujący od 15 maja 1929 r., i kolejny, datowany na 27 kwietnia 1932 r. dotyczący przyjazdów służbowych i fotografowania cmentarzy wojennych w Polsce¹⁰. Na ich podstawie wydawano zgodę na odwiedziny grobów wojennych tylko osobom, które udowodnią bliskie pokrewieństwo z poległym. Dalsi członkowie rodzin oraz przedstawiciele stowarzyszeń pułkowych oraz weteranów wojennych nie otrzymywali pozwoleń polskiego MSZ na takie podróże. W praktyce, wedle notatki sporządzonej w Niemieckim Poselstwie w Warszawie w 1935 r., urzędnicy polscy podchodzili na ogół życzliwie do tego typu wniosków i, mimo restrykcyjnych wytycznych, często wydawali pozwolenie na przyjazd do Polski, szczególnie członkom rodzin¹¹.

Na początku 1929 r. w prasie niemieckiej ukazywały się informacje rządu polskiego, z deklaracją współpracy z krewnymi poległych żołnierzy armii niemieckiej, spoczywających na terenie Polski. Sprawa dotyczyła wielokrotnie poruszanej przez rodziny kwestii urządzania i upiększania mogił konkretnych żołnierzy. Rząd polski zadeklarował, że każda z rodzin, której życzeniem jest wystawienie nagrobka, krzyża lub tablicy pamiątkowej, bądź ogrodzenie mogiły w szczególny sposób, powinna zgłosić się do polskiego konsulatu. Koszty urządzenia grobu miały być ponoszone przez rodziny (Kriegsgräberfürsorge in Polen 1929). W komentarzu do tej informacji, przedstawiciel Volksbundu wyraził nadzieję na rysującą się możliwość poprawy współpracy z Polską w zakresie opieki nad grobami wojennymi. Wystosowano także prośbę do obywateli Niemiec, aby przed zgłoszeniem się do konsulatów polskich, skontaktowali się najpierw z biurem Volksbundu.

Trudno jest obecnie oszacować, czy i w jakim zakresie akcja ta weszła w życie. Nagrobki wystawiane przez rodziny odnajdujemy także współcześnie na cmentarzach Wielkiej Wojny, lecz ich liczba jest znikoma. Przykładowo, na cmentarzu w Wólce Łasieckiej znajduje się nagrobek ufundowany przez rodzinę Ernsta Hardera, poległego i pochowanego na cmentarzu w Nieborowie, przeniesiony wraz ze szczątkami poległego podczas likwidacji nieborowskiej nekropolii wojennej.

Deklaracja rządu polskiego wydaje się być jedynie sposobem na poprawę wizerunku w zakresie wypełniania zobowiązań dotyczących opieki nad cmentarzami Wielkiej Wojny. W tym samym, 1929 r. przystąpiono do przygotowań do wydania II tomu albumu „Pomniki bojowników o niepodległość”. W związku z tym, Ministerstwo Robót Publicznych nakazało wojewodom podjęcie prac porządkowych i renowacyjnych na cmentarzach z czasów I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej. Rozporządzenie w tej sprawie zalecało między innymi ekshumację i translokację szczątków, tak, by stworzyć w miarę możliwości polskie

¹⁰ PA AA, sygn. 48012 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Besuch von Kriegerfriedhöfen in Polen durch Privatpersonen, 29. März 1935).

¹¹ Ibidem.

cmentarze wojenne jako wyodrębnione jednostki, czyli „...z cmentarzy wojennych, na których są przeważnie pochowani polscy żołnierze, przenieść mogiły żołnierzy obcych armii na inne cmentarze mieszczące zwłoki żołnierzy armii okupacyjnych”¹². Działanie to, szczególnie nieudokumentowane przenoszenie szczątków żołnierzy armii niemieckiej i rosyjskiej, uniemożliwiało wskazywanie miejsca ostatecznego spoczynku wielu poległych żołnierzy.

Dekada bezskutecznych prób nawiązania efektywnej współpracy z Polską w zakresie opieki nad grobami wojennymi doprowadziła stronę niemiecką do wniosku, że jedynym rozwiązaniem mogącym pomóc w utrzymaniu cmentarzy wojennych jest znaczne ograniczenie ich liczby. Okazją do realizacji tego zamysłu było wejście w życie Ustawy o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 r. (Ustawa 1933). Głównym powodem jej opracowania była konieczność uregulowania stanu prawnego gruntów prywatnych zajętych na cmentarze wojenne i możliwości przyznawania odszkodowań za zajęte tereny, których łączny areal szacowano na ponad 300 hektarów. Pozostałe kwestie regulowane przez ustawę dotyczyły zasad sprawowania opieki nad grobami wojennymi, w tym wskazywały organy państwa odpowiedzialne za wykonywanie tych obowiązków (Rządowy projekt ustawy 1933).

Jako pierwszy obszar, na którym miały zostać zaplanowane i przeprowadzone tak rozległe komasacje cmentarzy, wybrano województwo warszawskie. Na początku 1934 r. strona niemiecka rozpoczęła prace nad projektem przeniesienia szczątków na 10-15 cmentarzy zbiorczych. Prace prowadzone były przez Wydział do Spraw Grobów Wojennych Niemieckiego Poselstwa w Warszawie. Kolejnym etapem miało być zatwierdzenie projektu przez Volksbund oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Berlinie. W ostatecznej wersji miał on być zaprezentowany i przedyskutowany z odpowiednimi władzami polskimi¹³.

Władze niemieckie, przystępując do planowania tak rozległych ekshumacji, musiały zachować ostrożność. Idea ta miała wielu przeciwników wśród członków rodzin poległych żołnierzy. Z tego powodu, mimo, że faktycznym pomysłodawcą był Volksbund – organizacja społeczna w znacznym stopniu finansowana ze środków wpłacanych przez obywateli, przyjęto, że „uwzględniając interesy krewnych, których niezrozumiałego sprzeciwu dla przenosin zwłok nie należy lekceważyć, Volksbund nie może występować jako siła napędowa idei łączenia cmentarzy”¹⁴. Przedstawiciele niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych

sugerowali jednak, że należy uświadamiać krewnym poległych, że proponowane działania leżą w interesie Rzeszy i co jakiś czas należy o tym przypominać na łamach „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.”.

Projekt był gotowy w połowie maja 1934 r. W dniu 29 maja w niemieckim Ministerstwie Spraw Zagranicznych odbyło się spotkanie przedstawicieli ministerstwa, Volksbundu i Głównego Urzędu do Spraw Strat Żołnierskich i Grobów Wojennych z Berlina-Spandau (*Vertreter des Zentralnachweiseamts für Kriegerverluste und Kriegergräber*), na którym omówione zostały najważniejsze zagadnienia związane z przygotowaniem do zaprezentowania projektu władzom polskim i opinii publicznej:

1. określenie stopnia zaangażowania finansowego i organizacyjnego urzędów i organizacji niemieckich oraz innych w rozbudowy cmentarzy;
2. ustalenie przedstawiciela instytucjonalnego ze strony niemieckiej, odpowiedzialnego i kierującego pracami;
3. określenie zadań poszczególnych uczestników projektu w zakresie ekshumacji ciał, prac budowlanych i ogrodniczych, grodzienia cmentarzy, regulowania kwestii prawnych, m.in. związanych z roszczeniami parafii;
4. planowanie dalszego postępowania przygotowawczego, w tym prezentacji projektu rządowi polskiemu i uzgodnień z polskim Ministerstwem Spraw Zagranicznych;
5. opracowanie etapów przygotowania wytypowanych cmentarzy do przekształcenia ich w cmentarze zbiorcze – wizytacje nekropoli przez architektów, opracowanie rodzajów pochówków żołnierzy znanych z nazwiska oraz konsolidacja bezimiennych poległych w grobach masowych;
6. wskazanie instytucji zobowiązanej do późniejszej opieki nad cmentarzami zbiorczymi, głównie bieżącym utrzymaniem roślinności;
7. wskazanie organu odpowiedzialnego za informowanie opinii publicznej, w tym krewnych poległych żołnierzy o prowadzonej akcji¹⁵.

Zachowane dokumenty zawierają tylko część poczynionych wówczas ustaleń. W zakresie współpracy Polski i Niemiec w komasacji cmentarzy wojennych na terenie województwa warszawskiego postanowiono zaproponować stronie polskiej by, po wspólnym zatwierdzeniu projektów budowlanych konkretnych cmentarzy zbiorczych, zobowiązywała się do realizacji zadania pod względem technicznym i częściowo finansowym, przede wszystkim związanym z zakupieniem terenów pod przenoszone pochówki. Każdy cmentarz zbiorczy miał zajmować znacznie większą przestrzeń niż pierwotnie. Projekt

¹² APL, sygn. 3187, k. 122-123 (Urząd Wojewódzki Lubelski. Przepisy i zarządzenia ogólne).

¹³ PA AA, sygn. 48011 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 3. März 1934).

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ PA AA, sygn. 48011 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 18. Mai 1934).

zakładał ekshumację i translokację jedynie szczątków żołnierzy armii niemieckiej. Groby żołnierzy nie-niemieckich położone na nekropolach, które miały zostać cmentarzami zbiorczymi, miały być traktowane z takim samym szacunkiem jak groby żołnierzy armii niemieckiej.

Rząd polski miałby zapewnić ochronę prawną nowopowstałych cmentarzy zbiorczych. Podczas prezentacji projektu chciano także uzyskać zapewnienie ze strony polskiej, że zarówno w województwie warszawskim, jak też w innych regionach Polski nie będą podejmowane nowe prace ekshumacyjne, bądź jeśli zajdzie pilna potrzeba, to działania takie będą ustalane w porozumieniu z Volksbundem.

W celu ułatwienia rządowi polskiemu wyasygnowania środków na przedsięwzięcie wykraczające poza standardową opiekę nad cmentarzami wojennymi, postanowiono zaofiarować rezygnację z wszelkich roszczeń dotyczących prac naprawczych na cmentarzach położonych w innych województwach II RP, z wyjątkiem sytuacji, gdy zaniechanie działań doprowadziłoby do całkowitej destrukcji obiektu.

Gdyby rząd polski wyraził zgodę na te propozycje, Volksbund podjąłby się przeprowadzenia i finansowania prac budowlanych i ogrodniczych, a także późniejszego utrzymania cmentarzy zbiorczych¹⁶. Ostatnia kwestia budziła spore wątpliwości przedstawicieli Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Wskazywano, że na terenie innych państw, m.in. w Belgii, Volksbund zawsze przejmuje opiekę nad cmentarzami zbiorczymi, jednak trzeba brać pod uwagę, że są na to potrzebne znaczne kwoty. Zaproponowano, by na etapie projektowania cmentarzy zbiorczych w województwie warszawskim, architekt Volksbundu Tischler, odpowiedzialny za te kwestie, zrezygnował z wprowadzania do wystroju nekropoli trawy, którą należy kosić kilka razy w ciągu roku, na rzecz innych roślin, niewymagających tak intensywnej opieki.

Na spotkaniu ustalono także inne szczegóły związane z planowaną akcją komasacji cmentarzy. Najwięcej uwagi poświęcono kwestii znakowania mogił. Przedstawiciel Ministerstwa Spraw Zagranicznych był zdania, że nie ma potrzeby oznaczania każdego grobu krzyżem z inskrypcją lub numerem poległego. Wystarczyłoby umieszczenie słupka z numerem na początku i końcu każdego rzędu grobów. Nazwiska żołnierzy spoczywających w poszczególnych rzędach mogą zostać wypisane na liście poległych umieszczonej w kaplicy, na tablicy na ogrodzeniu lub steli¹⁷. Przedstawiciel Głównego Urzędu do Spraw Strat Żołnierskich i Grobów Wojennych był temu zdecydowanie przeciwny,

wyrażając obawy o sprzeciw ze strony krewnych. Pozostali uczestnicy spotkania poparli propozycję MSZ. Ustalono zatem, że żołnierze znani z nazwiska będą przenoszeni do mogił rządowych, przy czym regułą miało być przygotowywanie długiej, wspólnej mogiły zamiast kopania indywidualnych grobów.

Ustalono również, że wszyscy żołnierze armii niemieckiej nieznani z nazwiska, nawet jeśli spoczywają obecnie w mogiłach jednostkowych, będą przenoszeni do bratnich mogił. To samo dotyczyć będzie żołnierzy armii carskiej spoczywających na cmentarzach, które będą nekropolami zbiorczymi. Niezależnie, czy są znani z nazwiska, czy nie, ich szczątki miały zostać złożone w mogiłach zbiorowych¹⁸.

Omówiony projekt zakładał pozostawienie na terenie województwa warszawskiego 29 dużych cmentarzy zbiorczych (ryc. 8). Na każdy z nich miały zostać przeniesione szczątki z co najmniej kilkunastu najbliższych położonych nekropoli. Dla okolic Bolimowa, na północ do Sochaczewa, na wschód do Wiskitek, cmentarzem zbiorczym miała być nekropola w Bolimowskiej Wsi (ryc. 9, 10). Planowano przeniesienie tutaj szczątków żołnierzy spoczywających na cmentarzach wojennych na gruntach 22 miejscowości.

W ujawnionych dokumentach archiwalnych brak bezpośrednich informacji, z jakiego powodu zmieniono te plany. Od maja do października 1934 r. trwały ustalenia dotyczące terminu spotkania strony niemieckiej z przedstawicielami rządu polskiego w celu prezentacji projektu i ewentualnego przedyskutowania szczegółów. Nie wiadomo, czy takie spotkanie odbyło się w 1934 r. Pierwszy dokument, który mówi o rozmowach dwustronnych, pochodzi ze stycznia 1935 r. i dotyczy ustaleń poczynionych przez przedstawicieli niemieckiego MSZ, Niemieckiego Poselstwa w Warszawie i Volksbundu przed spotkaniem z rządem polskim 16 stycznia 1935 r.¹⁹ Wzięli w nim udział: ze strony Volksbundu: przewodniczący dr Eulen, główny architekt Tischler oraz kierownik wydziału budowlanego von Plocki, zaś ze strony MSZ ambasador von Moltke oraz sekretarz Dannenberg. Dr Eulen poinformował zebranych, że tuż przed jego wyjazdem do Warszawy, wobec niemożności przeprowadzenia akcji komasacyjnej na terenie województwa warszawskiego²⁰, w Volksbundzie zrodził się nowy pomysł na ograniczenie liczby cmentarzy wojennych.

Założono, że powstanie cmentarzy zbiorczych może zostać dokonane przez symboliczne przeniesienie ziemi z każdego opuszczanego cmentarza na nekropolę zbiorczą. Jeśli będzie to możliwe, przeniesione powinny być także

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Taki sposób znakowania grobów został zastosowany 70 lat później na zbiorczych cmentarzach żołnierzy armii niemieckiej z czasów II wojny światowej.

¹⁸ PA AA, sygn. 48011 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 18. Mai 1934).

¹⁹ PA AA, sygn. 48012 (Dokument bez tytułu, sprawozdanie ze spotkania).

²⁰ Informacja ta wskazuje, że rozmowy ze stroną polską odbyły się, lecz prezentowany projekt i jego założenia nie uzyskały akceptacji rządu polskiego.

Ryc. 8. Część graficzna projektu komasacji cmentarzy wojennych na terenie województwa warszawskiego, powstałego wiosną 1934 r. Plany nie zostały zrealizowane (Źródło: PA AA, sygn. 14012 [Deutsche Kriegergräber in Polen. Wojew. Warschau]).

Ryc. 9. Wycinek części graficznej projektu komasacji cmentarzy wojennych na terenie województwa warszawskiego, przedstawiający planowany zakres komasacji nekropoli z translokacją szczątków na cmentarz w Bolimowskiej Wsi (Źródło: PA AA, sygn. 14012 [Deutsche Kriegergräber in Polen. Wojew. Warschau]).

Ryc. 10. Kaplica pamięci na cmentarzu wojennym w Bolimowskiej Wsi, gm. Bolimów. Stan w 1940 r. (Źródło: Gomoll 1941: 7).

krzyże i nagrobki. Nazwiska poległych zostałyby utrwalone na murach cmentarzy zbiorczych lub pamiątkowych obeliskach. Opuszczony teren byłby przekazywany do powtórniego użytkowania. Dr Eulen podkreślił, że społeczeństwo niemieckie nie musi wiedzieć, że procedura wznoszenia cmentarzy zbiorczych nie polega na rzeczywistym przeniesieniu szczątków²¹.

Ta radykalna propozycja wynikała zapewne z frustracji z braku postępów w pracach na terenie Polski. Pozostali uczestnicy zebrania natychmiast zorientowali się w zagrożeniu, jakie wiązałoby się z jej przyjęciem. Ambasador von Moltke zdecydowanie podkreślił, że nie może przyjąć na siebie odpowiedzialności za niemal pewne zarzuty zatajania przed obywatelami niemieckimi faktu pozostawienia szczątków poległych na zniszczenie. Z całą pewnością natrafiano by na nie podczas uprawy ziemi lub w czasie innych prac, szczególnie budowlanych. Podczas spotkania zaakceptowano jednak inną propozycję Volksbundu, dotyczącą stopniowego przygotowywania projektów i rozbudowy cmentarzy wojennych, bez planowania masowej translokacji szczątków. Zakładano, że decyzje o ekshumacji szczątków podejmowano by jedynie w sytuacji konieczności przeznaczenia terenu na inne cele związane z rozwojem osiedli²².

Propozycja została przedstawiona przedstawicielom polskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych następnego dnia, 16 stycznia 1935 r. Ustalono, że strona polska ustosunkuje się do niej po otrzymaniu pierwszych projektów przebudowy cmentarzy. W celu spełnienia tego warunku, Volksbund poprosił o wyrażenie zgody na przyjazd i wizytację na cmentarzach województwa warszawskiego dwóch niemieckich architektów²³.

Zgoda taka zapewne została wydana, czego efektem były projekty przebudowy czterech cmentarzy wojennych: w Mogiłach (ob. Joachimów-Mogiły), Huminie, Złotej i „Korabce” (współczesna nazwa Kurabka – przyp. red.).

Prawdopodobnie natychmiast przystąpiono do prac projektowych, które już na początku lutego 1935 r. były mocno zaawansowane. W dniu 31 stycznia polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych poinformowało Poselstwo, że planowana jest ekshumacja szczątków żołnierzy spoczywających na cmentarzu wojennym w „Korabce” i przeniesienie ich na nekropolę w Dołowatce²⁴. Powodem było wystąpienie właściciela gruntu, na którym znajdował się cmentarz, o zwrot ziemi. Nastąpiła błyskawiczna reakcja Volksbundu, gdyż była to jedna z czterech nekropoli, na której planowano przebudowę. Władze polskie musiały o tym wiedzieć, gdyż wydały zgodę na wizytację tego cmentarza przez

architektów Volksbundu. W piśmie z 7 lutego stowarzyszenie zaofiarowało za pośrednictwem Poselstwa zwrot odszkodowania, które miałyby otrzymać właściciele w zamian za utracony teren. Wnoszono także, by Ministerstwo Spraw Wewnętrznych poleciło wszystkim wojewodom, by nie rozpoczynali żadnych ekshumacji bez uzgodnienia z Volksbun-dem²⁵. Po interwencji dyplomatów niemieckich wyjaśniło się, że prace ekshumacyjne w „Korabce” zostały przeprowadzone przed powiadomieniem strony niemieckiej, pomiędzy 15 a 30 stycznia 1935 r., zaś informacja o zamiarze ich przeprowadzenia została wysłana 31 stycznia. Pomimo tego, do wniosku o pozwolenie na prace budowlane na cmentarzach w Mogiłach, Huminie i Złotej dołączone zostały fotografie modeli cmentarza w „Korabce”, by strona polska „mogła zapoznać się z ogólnym zamysłem wyglądu cmentarzy niemieckich wojowników”.

Cmentarz w „Korabce”, określany jako „pod pomnikiem”, powstał w miejscu założenia nekropolii polowej przez żołnierzy, jeszcze w czasie działań wojennych. Po przebudowie, jego głównym elementem miała być długa mogiła zbiorowa ulokowana w tylnej części nekropolii, od strony drogi zakończona kamiennym murem oporowym, za którym miał znajdować się pomnik w formie grupy trzech wysokich krzyży umieszczonych na kamiennym postumencie. W przedniej, owalnej części cmentarza zaplanowano rzędy dębowych krzyży z nazwiskami żołnierzy spoczywających w mogile zbiorowej. Skraje mogiły zbiorowej oraz granice prostokątnej części cmentarza miały zostać podkreślone welonowymi nasadzeniami lipowymi, zaś granice cmentarza wyznaczone murem z kamieni polnych i obsadzone dziką różą. Aby zapobiec powstawaniu zabudowy

Ryc. 11. Model projektu cmentarza zbiorczego w Korabce „Pod pomnikiem” wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w lutym 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

²¹ PA AA, sygn. 48012 (Dokument bez tytułu, sprawozdanie ze spotkania).

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ PA AA, sygn. 48012 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt, 18. Februar 1935).

²⁵ Ibidem.

w bezpośrednim sąsiedztwie nekropolii, wyznaczono obszar ochronny wokół cmentarza o powierzchni 150×150 m²⁶ (ryc. 11-14).

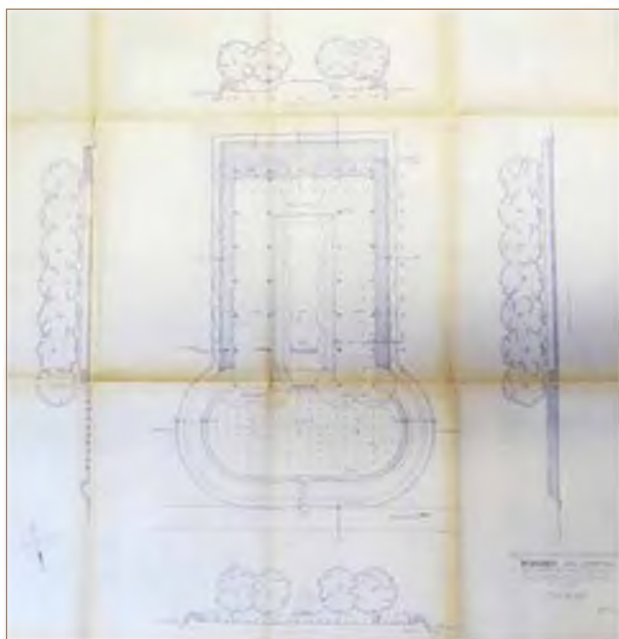
Zgodę polskiego rządu na budowę ostatecznego wystroju cmentarzy wojennych w Huminie, Mogiłach i Złotej Volksbund otrzymał 23 listopada 1935 r.²⁷ Prace rozpoczęto

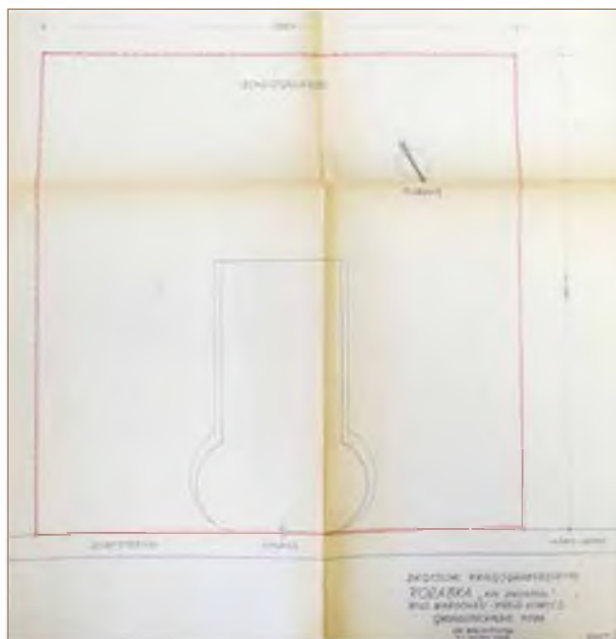
Ryc. 12. Model projektu cmentarza zbiorczego w Korabce „Pod pomnikiem” wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w lutym 1935 r. Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35].

w lipcu 1936 (Berichte 1937). Na początku kolejnego roku prace budowlane były zakończone, zaś wiosną cmentarze miały zostać obsadzone roślinami (Berichte 1937). Pracami budowlanymi na terenie Polski kierował architekt Volksbundu von Harten²⁸. Pochodził z Estonii, był Niemcem bałtyckim i co ważne, dobrze znał język polski. Został przygotowany do powierzonego mu zadania przez głównego architekta Volksbundu Tischlera. Do jego obowiązków, poza nadzorowaniem przebiegu prac na cmentarzach w Mogiłach, Huminie i Złotej, należało także wizytowanie innych cmentarzy wojennych i wskazywanie obiektów, które powinny zostać objęte przebudową w następnej kolejności. Był też zaangażowany w kwestie przebudowy kwatery wojennej żołnierzy armii niemieckiej na warszawskich Powązkach²⁹. Projekt prac, które miały zostać tam przeprowadzone, był gotowy jesienią 1935 r.

Celem przebudowy cmentarza w Mogiłach, obecnie Joachimowie-Mogiłach, było zmniejszenie jego powierzchni i złożenie szczątków wszystkich (?) żołnierzy armii niemieckiej w jednym tumulusie. Co ciekawe, i w przypadku tego cmentarza, i pozostałych dwóch, na których przeprowadzono prace budowlane (Humin i Złota), zachowane dokumenty nie wspominają o ekshumacjach związanych z tymi pracami.

Ryc. 13. Rzut z elementami zagospodarowania terenu cmentarza w Korabce „Pod pomnikiem” wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w marcu 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

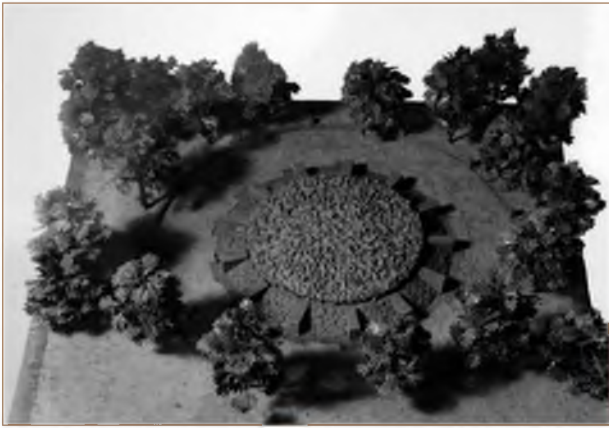
Ryc. 14. Projekt zagospodarowania terenu cmentarza w Korabce „Pod pomnikiem” z zaznaczoną strefą ochronną o wymiarach 150×150 m (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

²⁶ PA AA, sygn. 48012 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt, Ausbau der deutschen Kriegsgräberstätten in Polen, 16.4.1935).

²⁷ PA AA, sygn. 48012 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 3. Dezember 1935).

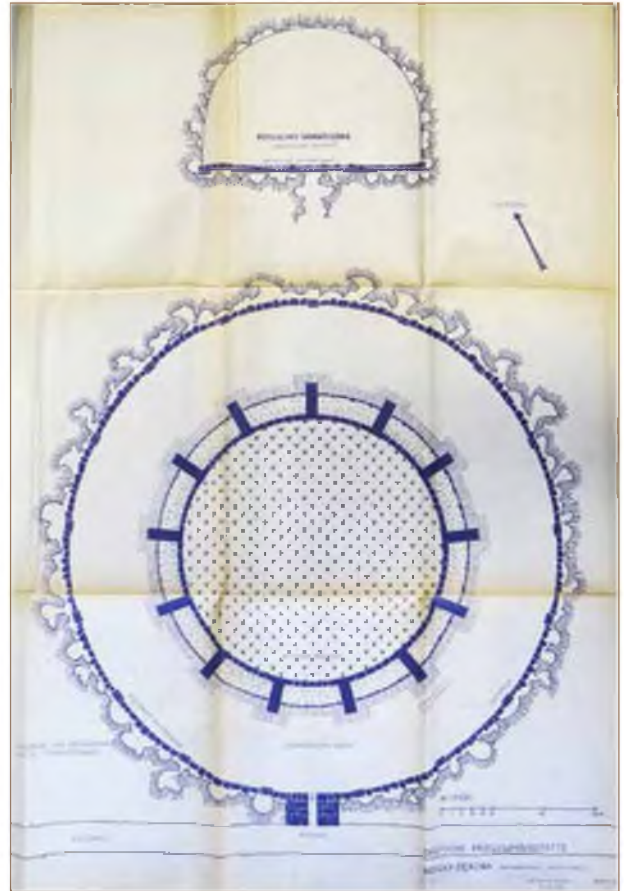
²⁸ PA AA, sygn. 48012 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an der Deutsche Botschaft Warschau, 5. Februar 1936).

²⁹ Ibidem.

Ryc. 15. „Model projektu cmentarza zbiorczego w Mogilach-Dębowej” wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w lutym 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

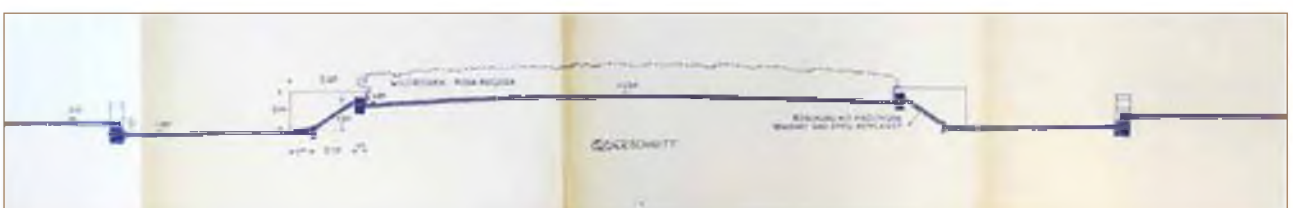
Jeden z tumulusów, położony na południowo-wschodnim skraju kompleksu cmentarnego, nieopodal mogiły zbiorowej żołnierzy armii carskiej, został znacznie powiększony. Centralną część stanowił kopiec o bokach wzmocnionych kamieniami polnymi i trzynastoma przyporami murowanymi z ciosów granitowych. Górna powierzchnia kopca została obsadzona różą pomarszczoną (*Rosa rugosa*), zaś jego podnóże bluszczem. Wokół zaplanowano wyrównaną przestrzeń sięgającą granicy cmentarza, wyznaczonej niskim, kamiennym murem. W jego obwód wtopiono siedemnaście kamiennych krzyży, na których miały znajdować się nazwiska spoczywających tutaj żołnierzy. Nazwiska poległych miały być też wypisane na zewnętrznych powierzchniach trzynastu przypór. Według projektu, każda z nich miała być wykonana z litego bloku kamiennego. Trudno powiedzieć, co skłoniło budowniczych do zmiany planów

Ryc. 16. Rzut z elementami zagospodarowania terenu cmentarza w Mogilach-Dębowej wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w marcu 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

Ryc. 17. Widok z boku cmentarza zbiorczego w Mogilach-Dębowej (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

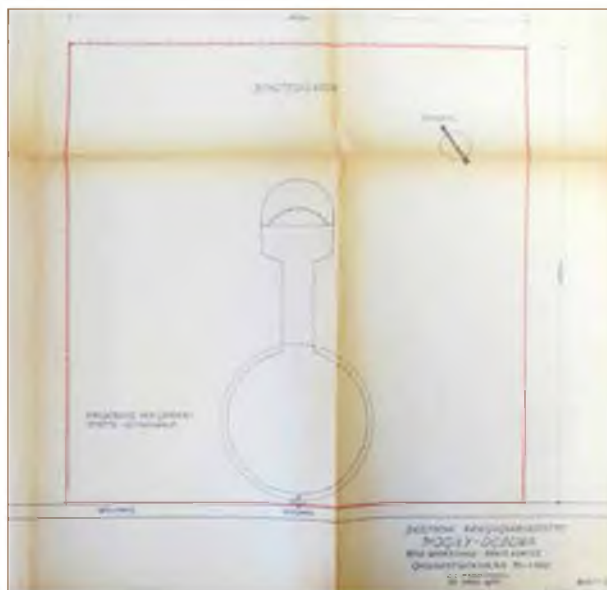

Ryc. 18. Przekrój w osi projektowanego cmentarza zbiorczego w Mogilach-Dębowej (projekt) (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

i wzniesienia przypór murowanych z ciosów granitowych. Na ich zewnętrznych powierzchniach nie wykuto nazwisk poległych. Wejście na teren cmentarza wiodło przez bramkę, pomiędzy dwoma filarami murowanymi z ciosów granitowych³⁰.

Położona nieopodal mogiła zbiorowa żołnierzy armii carskiej miała otrzymać mur oporowy wzdłuż prostej, południowo-zachodniej krawędzi³¹. Została ona uwzględniona w projekcie prawdopodobnie tylko dlatego, iż znajdowała się w planowanej strefie ochronnej nowo budowanego cmentarza. Planowano bowiem zakup terenu o wymiarach 150×150 m, aby uchronić las dębowy otaczający tumulus³² (ryc. 15-21).

Teren cmentarza w Huminie miał zostać poszerzony. Obie części, „niemiecka” i „rosyjska”, były otoczone z trzech stron rowem, który zamierzano znacznie pogłębić. Przednią część cmentarza, w której spoczywali żołnierze armii niemieckiej, otoczono murem z kamieni narzutowych, którego uzupełnieniem miał być żywopłot. Całą przestrzeń z grobami zaplanowano jako teren wyrównany i zasiany trawą. Obramowaniem cmentarza były drzewa jarzębinowe. W centralnym punkcie przedniej części cmentarza, na osi wejścia, wzniesiono prosty pomnik. Druga część, rosyjska, która *de facto* jest jedną wielką mogiłą zbiorową, miała zostać na całej powierzchni obsadzona różą pomarszczoną (*Rosa rugosa*). W planach było także dokupienie gruntu o powierzchni 150×80 m, aby zapobiec powstaniu zabudowy gospodarczej w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza³³ (ryc. 22-28). Wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie przeniesiono szczątki żołnierzy pochowanych w kilku fazach na cmentarzu w Dołowatce³⁴. Powstaje pytanie, czy przeniesiono wszystkie szczątki, czy tylko żołnierzy armii niemieckiej? W założeniach

Ryc. 20. Projekt zagospodarowania terenu cmentarza zbiorczego w Mogiłach-Dębowej z zaznaczoną strefą ochronną nekropolii (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

Ryc. 19. Rysunek szczegółowy detali krzyża kamiennego i miejsca naniesienia inskrypcji wykonany dla cmentarza zbiorczego w Mogiłach-Dębowej (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

Ryc. 21. Cmentarz wojenny Mogiły V, ob. Joachimów-Mogiły, gm. Bolimów. Stan w 1940 r. (Źródło: Gomoll 1941: 11).

³⁰ PA AA, sygn. 48012 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt, Ausbau der deutschen Kriegsgräberstätten in Polen, 16.4.1935.)

³¹ Ibidem.

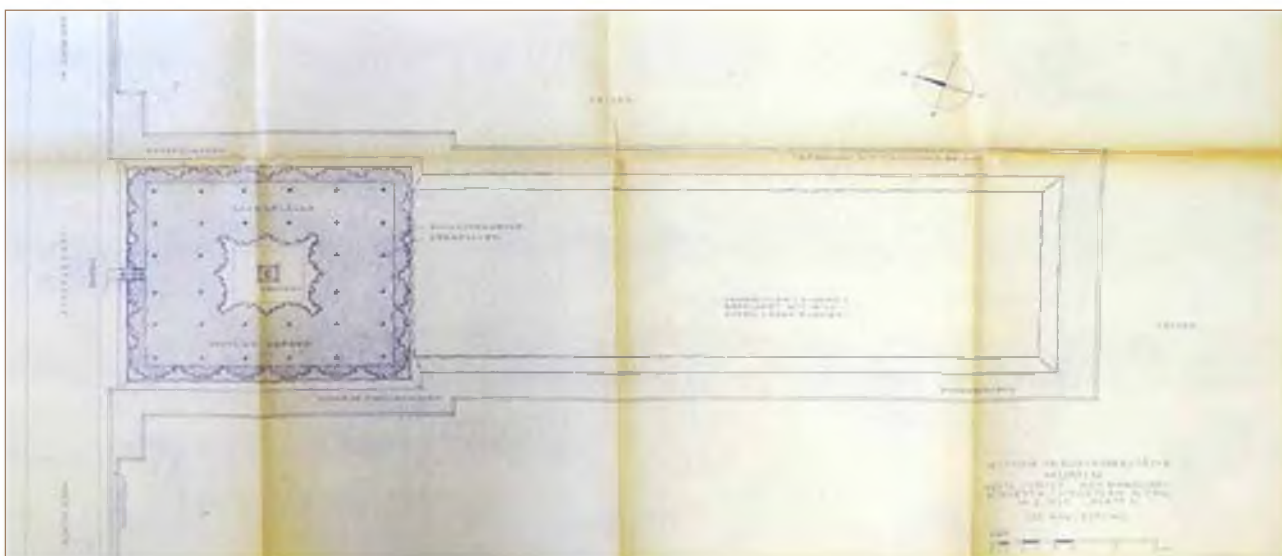
³² Ibidem.

³³ PA AA, sygn. 48012 (Erläuterungsbericht zu Plan, Blatt 1, vom 14.2.35 – Ausgestaltungsvorschlag und Plan, Blatt 2, vom 26.3.35 – Grundstücksplan für die deutsche Kriegsgräberstätte Humin, Wojewodschaft Warschau, Kreis Łowicz).

³⁴ PA AA, sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

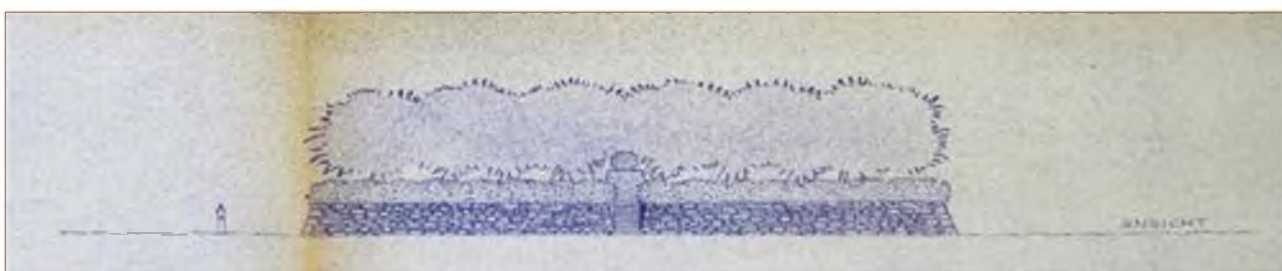
Ryc. 22. Model projektu cmentarza zbiorczego w Huminie wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w lutym 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

Ryc. 23. Rzut z elementami zagospodarowania terenu cmentarza w Huminie wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w marcu 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an das Auswärtige Amt. Anlage. Berlin, 16.4.35]).

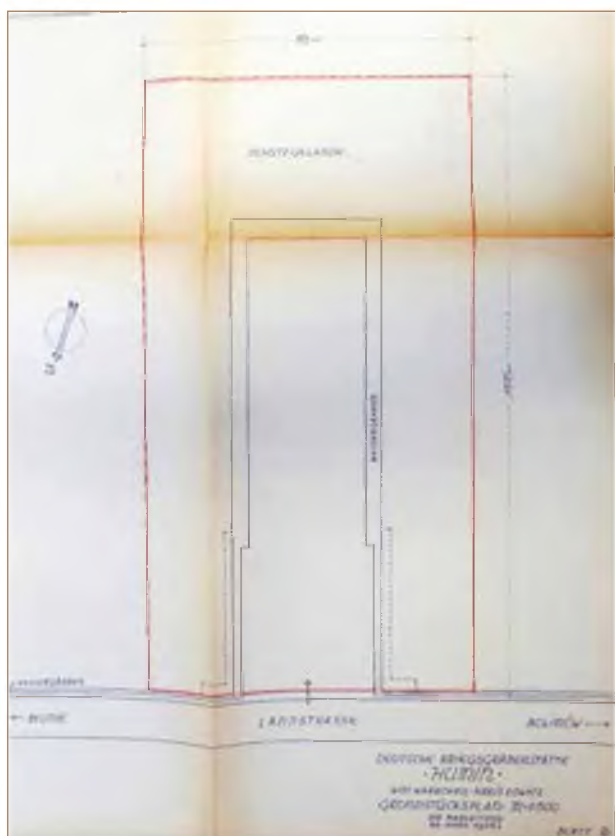
Ryc. 24. Przekrój w osi projektowanego cmentarza zbiorczego w Huminie (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an der Deutsche Botschaft Warschau, 5. Februar 1936]).

Ryc. 25. Widok z boku cmentarza zbiorczego w Huminie (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an der Deutsche Botschaft Warschau, 5. Februar 1936]).

Ryc. 26. Model pomnika w centrum przedniej części cmentarza zbiorczego w Huminie wykonany w dziale budowlanym Volksbundu w Monachium, w lutym 1935 r. (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an der Deutsche Botschaft Warschau, 5. Februar 1936]).

Ryc. 27. Projekt zagospodarowania terenu cmentarza w Huminie z zaznaczoną planowaną strefą ochronną (Źródło: PA AA, sygn. 48012 [Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an der Deutsche Botschaft Warschau, 5. Februar 1936]).

Ryc. 28. Pomnik ku czci poległych w centralnym punkcie „niemieckiej” części cmentarza wojennego w Huminie, gm. Bolińów. Stan w 1940 r. (Źródło: Gomoll 1941: 10).

komasacyjnych wyraźnie podkreślone zostało, że relokacja w tej fazie komasacji cmentarzy wojennych dotyczyć będzie tylko szczątków żołnierzy armii niemieckiej. Szczątki „nicht-deutscher Gefallener” miały pozostawać na miejscu, zaś te z cmentarzy zbiorczych, które zostaną odkryte

podczas grzebania przenoszonych zwłok, miały być traktowane z takim samym szacunkiem, co szczątki żołnierzy armii niemieckiej³⁵.

Wydaje się, że ostatnie lata przed wybuchem II wojny światowej były okresem wzmożonych prac

³⁵ PA AA, sygn. 48011 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Berlin, 18. Mai 1934).

ekshumacyjnych prowadzonych przez rząd polski, mających na celu znaczne zmniejszenie liczby cmentarzy wojennych. Działania te prowadzone były bez powiadamiania strony niemieckiej, niejako równoległe do prac prowadzonych przez Volksbund. W 1936 r. przedstawiciele tej organizacji, jak im się wydawało, zawarli ustne porozumienie z polskim Ministerstwem Spraw Wewnętrznych dotyczące nieprzenoszenia szczątków żołnierzy armii niemieckiej na inne cmentarze bez uzgodnienia z odpowiednimi urzędami w Niemczech³⁶. Obie strony zgadzały się w kwestii konieczności zredukowania liczby cmentarzy wojennych, jednak strona niemiecka była zobowiązana do zabezpieczenia interesów swoich obywateli, którzy żądali informacji na temat miejsca spoczynku członków rodzin. Nieudokumentowane relokacje szczątków prowadzone przez władze polskie powodowały, że stawało się to niemożliwe.

Podczas spotkania przedstawicieli Volksbundu z urzędnikami polskiego MSW potwierdzono, że najlepszym rozwiązaniem byłoby opracowanie wspólnego planu tworzenia cmentarzy zbiorczych. Trudno obecnie, na podstawie dokumentów jednej ze stron, wyrokować, na ile szczerze były te deklaracje. Rozmowy na temat wspólnych działań trwały już bowiem kolejny rok, nie była to zatem nowa propozycja. Wydaje się, że oficjalne stanowisko rządu polskiego było w tej sprawie poprawne, aczkolwiek mnożono przeszkody formalne, zwlekając z zawarciem formalnych porozumień. W tym samym czasie na poziomie poszczególnych województw prowadzone były działania całkowicie sprzeczne z deklarowanymi chęciami:

„Panowie z polskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych potwierdzili, że podległe im służby były zobowiązane do pracy zgodnie ze wspólnymi ustaleniami. Jednak, zgodnie z tym, o czym mówiłem, realizacja tych działań nie zawsze była zachowana. Konieczne okazało się, aby strona niemiecka [powtórnie – przyp. aut.] przekazała do ministerstwa swoje postulaty zebrane w jednym wniosku”³⁷.

Złożoną sytuację komplikował dodatkowo brak porozumienia w tej sprawie pomiędzy polskimi ministerstwami: Spraw Zagranicznych i Spraw Wewnętrznych. Niewiele na ten temat wiadomo. Jeden z urzędników MSZ nazwiskiem Wysocki, w nieoficjalnej rozmowie poinformował dr Eulena, szefa Volksbundu, że w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych powiedziano mu, że nigdy nie słyszano tam o jakimkolwiek porozumieniu ustnym w sprawie wstrzymania prac ekshumacyjnych do czasu uzgodnienia ich zakresu ze stroną niemiecką. Wysockiego zdziwiło to, gdy przy okazji innych rozmów odniósł wrażenie, że urzędnicy MSW wspominali o takich ustaleniach³⁸. Wydaje się zatem, że działania polskiego rządu na poziomie ministerialnym nastawione były na zwleknięcie i piętrzenie przeszkód urzędniczych w doprowadzeniu do obustronnego porozumienia, zaś w tym samym czasie, prawdopodobnie nieoficjalnie, wojewodowie otrzymali przyzwolenie na podejmowanie prac ekshumacyjnych i komasacyjnych na własną rękę. Jaki był ich zakres, trudno w tej chwili oszacować, szczególnie dla obszarów województw, których dokumentacja została zniszczona podczas II wojny światowej (por. Karczevska 2017: 88).

Obraz cmentarnictwa Wielkiej Wojny na terenie województwa warszawskiego II RP naszkicowany na podstawie dokumentów niemieckich instytucji zaangażowanych w opiekę nad cmentarzami wojennymi wskazuje, że rekonstrukcja historii konkretnych obiektów jest trudna, czasami niemożliwa do przeprowadzenia. W sytuacji, gdy ochrona cmentarza jako obiektu zabytkowego lub miejsca pamięci uzależniona jest od odpowiedzi na pytanie, czy nadal zdeponowane są na nim szczątki poległych żołnierzy, decydujące znaczenie mają wyniki badań archeologicznych. W przypadku niemal całkowitego zniszczenia elementów napowierzchniowych wielu nekropoli z czasów Wielkiej Wojny, ograniczone zasoby źródeł archiwalnych sprawiają, że jedynie prace archeologiczne mogą dopowiedzieć historię tych obiektów.

³⁶ PA AA, sygn. 48013 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. an die Deutsche Botschaft, Warschau, 1.X.1937).

³⁷ Ibidem.

³⁸ PA AA, sygn. 48013 (Deutsche Botschaft Warschau an den Eulen, 8.10.1937).

Wykaz cmentarzy wojennych z terenu obecnych gmin Bolimów, Nieborów, Nowa Sucha i Wiskitki w świetle niemieckich danych archiwalnych

Opracowanie sporządzono na podstawie kwerendy archiwalnej przeprowadzonej w ramach projektu „Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury...” w archiwum Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge w Kassel oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie. Przechowywane tam dokumenty nie stanowią kompletnej dokumentacji dotyczącej grobownictwa wojennego w okresie międzywojennym na terenie Polski, a jedynie odpisy korespondencji. Z tego powodu nie należy przyjmować, że przedstawione dane są wyczerpujące i ostateczne.

Dokumenty nie są uporządkowane ani opracowane archiwalnie na potrzeby prac badawczych. Strony w zbiorach akt nie są paginowane.

W dokumentacji sporządzanej w okresie międzywojennym, część cmentarzy otrzymała numery rzymskie, odrębne dla każdej miejscowości. Numerację tę podano w opracowaniu bezpośrednio po nazwie wsi. Aby ułatwić identyfikację cmentarzy oraz uporządkować posiadane dane, w przypadku cmentarzy nienumerowanych w okresie międzywojennym, autorka opracowania wprowadziła analogiczną numerację, jednak numery rzymskie nadane obecnie zapisywane są w nawiasie kwadratowym. Przykładowo: Łasieczniki I – numeracja nadana w okresie międzywojennym, Humin [I] – numeracja nadana przez autorkę opracowania.

GMINA BOLIMÓW

Bolimowska Wieś „za mostem na Rawce”, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny; pierwotnie 263 żołnierzy armii niemieckiej, 110 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 779 żołnierzy armii niemieckiej, 118 żołnierzy armii rosyjskiej³⁹. Według projektu komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego na cmentarz w Bolimowskiej Wsi przeniesiono szczątki z następujących miejsc:

- Bolimów „na północ od kościoła” [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny? mogiła zbiorowa?, 19 żołnierzy armii niemieckiej;
- Bolimów „na południe od kościoła” [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 497 żołnierzy armii niemieckiej, 8 żołnierzy armii rosyjskiej⁴⁰.

Według innych dokumentów, w 1931 r. na cmentarz w Bolimowskiej Wsi przeniesione zostały szczątki z obu

nekropoli z Bolimowa oraz cmentarza z Wólki Szydłowieckiej⁴¹ [zapis oryginalny]. W zestawieniu sporządzonym w 1934 r. na potrzeby II etapu komasacji nie wymieniono cmentarza w Woli Szydłowieckiej jako tego, z którego szczątki przeniesione zostały do Bolimowskiej Wsi⁴². Co więcej, grafika przedstawiająca planowany II etap komasacji wskazuje, że dopiero wówczas szczątki z trzech nekropoli z Woli Szydłowieckiej miały zostać przeniesione do Bolimowskiej Wsi.

W 1934 r. cmentarz był wizytowany przez członków rodziny jednego z poległych (Schu 1934). Opisano go wówczas jako zaniedbany, zarośnięty wysokimi krzakami. Jedy-nym elementem wystroju kaplicy był obraz z wizerunkiem Chrystusa. Poza kaplicą, zdaniem sprawozdawcy, nic nie wskazywało na fakt, iż jest to cmentarz. „Es war eine grüne Wildnis”⁴³. Na mogiłach spoczywały niewielkie, prostokątne nagrobki z częściowo zatartymi inskrypcjami.

Prace porządkowe w Bolimowskiej Wsi przeprowadzone zostały w październiku 1938 r.⁴⁴ Usunięto gęste krzaki i chwasty. Cmentarz został dokładnie oczyszczony, żywopłot wokół cmentarza uzupełniony i przycięty, drzewa przerezione. Nasypy mogił zostały zrównane, a cała przestrzeń cmentarza zniwelowana. Płyty nagrobne zostały posadowione głębiej. Przy wejściu wstawiono zamykaną bramkę. Wiosną następnego roku cmentarz miał zostać obsadzony bylinami pirenejskimi⁴⁵ [błąd w zapisie słowa; być może chodzi o *Geranium pyrenaicum* (bodziszek pirenejski)].

Planowany od początku lat 30. XX w. drugi etap znaczących komasacji grobów wojennych na terenie woj. warszawskiego zakładał, że cmentarz w Bolimowskiej Wsi będzie jedną z 10-15 zbiorczych nekropoli na tym terenie⁴⁶. Plan ten nie został zrealizowany.

Bolimów „na północ od kościoła” [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny? mogiła zbiorowa?,

⁴¹ PA AA sygn. 48009 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 2. Januar 1932).

⁴² PA AA. sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

⁴³ Ibidem, s. 43.

⁴⁴ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 3. Januar 1939).

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ PA AA. sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

³⁹ PA AA, sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

⁴⁰ Ibidem.

19 żołnierzy armii niemieckiej⁴⁷. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Bolimowskiej Wsi⁴⁸.

Bolimów „na południe od kościoła” [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 497 żołnierzy armii niemieckiej, 8 żołnierzy armii rosyjskiej⁴⁹. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Bolimowskiej Wsi⁵⁰.

Oba bolimowskie cmentarze były wizytowane przez przedstawicieli VDK w 1925 r.⁵¹ Cmentarz Bolimów [I] opisany został jako zaniedbany, mogiły były zachwaszczone, wiele nasypów rozmytych. Duży cmentarz Bolimów [II] otoczony był częściowo uszkodzonym murem [być może był to mur terenu kościelnego?], a niemal połowa, ok. 230 krzyży drewnianych, była wówczas zniszczona⁵². W innej relacji pochodzącej z tego samego roku odnajdujemy informację, że cmentarz „na południe od kościoła” jest całkowicie zniszczony. Pozostały czytelne jedynie dwie mogiły, a mieszkańcy twierdzili, że szczątki zostały przeniesione w inne miejsce. VDK miał wówczas badać tę sprawę (Eisermann 1925).

Dołowatka [ob. Humin-Dobra Ziemskie], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny; pierwotnie 430 żołnierzy armii niemieckiej, 651 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 2085 żołnierzy armii niemieckiej, 1282 żołnierzy armii rosyjskiej⁵³. Z całą pewnością nie jest to ostateczna liczba pochowanych na tym cmentarzu.

Ostateczna liczba żołnierzy obu armii, których szczątki do 1939 r. spoczywały na cmentarzu w Dołowatce, jest zatem niemożliwa do oszacowania, przy czym można przyjąć, że było ich nie mniej niż 2500 ze strony armii niemieckiej. W początku lat 30. XX w., tj. w I fazie komasacji, na cmentarz w Dołowatce przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków (poza szczątkami z innych cmentarzy, o których translokacji brakuje danych):

- Humin [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na lewo od szosy”, 211 żołnierzy armii niemieckiej, 185 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Humin [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „zachodni”, 248 żołnierzy armii niemieckiej, 153 żołnierzy armii rosyjskiej;

- Humin [IV], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nad kanałem”, 100 żołnierzy armii niemieckiej, 42 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Kurabka [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „pod świętym krzyżem”, 215 żołnierzy armii niemieckiej, 192 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Kurabka [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na błoniach wsi”, 196 żołnierzy armii niemieckiej;
- Łasieczniki II, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 163 żołnierzy armii niemieckiej, 4 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Sokółów [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „przy młynie”, 104 żołnierzy armii niemieckiej, 5 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Sokółów [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „I. Kompanii Sanitarnej”, 319 żołnierzy armii niemieckiej, 18 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Ziąbki [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „wschodni”, 21 żołnierzy armii niemieckiej, 6 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Ziąbki [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „południowo-wschodni”, 66 żołnierzy armii niemieckiej, 5 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Ziąbki [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „zachodni”, 12 żołnierzy armii niemieckiej, 21 żołnierzy armii rosyjskiej⁵⁴.

Cmentarz wojenny w Dołowatce został ekshumowany wiosną 1939 r., a szczątki przeniesione na cmentarz w Huminie⁵⁵. Dostępne materiały archiwalne nie dają odpowiedzi, czy translokowano wszystkie szczątki, czy jedynie żołnierzy armii niemieckiej. Od 1934 r. Volksbund i MSZ wyraźnie wskazywały, że ekshumacje i przenoszenie szczątków nie będą dotyczyły szczątków żołnierzy nie-niemieckich.

Humin [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na prawo od szosy”, 116 żołnierzy armii niemieckiej, 651 żołnierzy armii rosyjskiej⁵⁶. Według zestawienia sporządzonego w latach 30. XX w. na potrzeby II etapu komasacji cmentarzy wojennych, nie dokładano tu szczątków podczas I etapu komasacji⁵⁷.

W świetle ujawnionych materiałów archiwalnych, trzy cmentarze wojenne położone na gruntach wsi Humin nie budziły przez niemal dwadzieścia powojennych lat większego zainteresowania. Zachował się jeden protokół z kontroli stanu zachowania przeprowadzonej w 1925 r. Wizytowano wówczas cmentarze określone jako „Humin zachód”, „Humin, na prawo od szosy Bolimów – Błonie” oraz

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 2, Berlin, 19. Februar 1925).

⁵² Ibidem.

⁵³ PA AA. sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

⁵⁶ PA AA. sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

⁵⁷ Ibidem.

„Humin, na lewo od szosy Bolimów-Błonie”. Na wszystkich nekropolach zaobserwowano rozmyte nasypy mogił, zniszczone ogrodzenia i bramki⁵⁸.

Humin [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na lewo od szosy”, 211 żołnierzy armii niemieckiej, 185 żołnierzy armii rosyjskiej⁵⁹. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki⁶⁰; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]⁶¹.

Humin [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „zachodni”, 248 żołnierzy armii niemieckiej, 153 żołnierzy armii rosyjskiej⁶². Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki⁶³; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]⁶⁴.

Humin [IV], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nad kanałem”, 100 żołnierzy armii niemieckiej, 42 żołnierzy armii rosyjskiej; szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]⁶⁵.

Jasionna [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Grenadier-Regiment 5”, pierwotnie 116 żołnierzy armii niemieckiej, po I fazie komasacji: 585 żołnierzy armii niemieckiej, 17 żołnierzy armii rosyjskiej⁶⁶. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- Jasionna [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 128”, 185 żołnierzy armii niemieckiej;
- Jasionna [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 175”, 14 żołnierzy

armii niemieckiej;

- Gagolin [brak informacji, który Gagolin], gm. Kocierzew Południowy, pow. łowicki, mogiła polowa, 2 żołnierzy armii niemieckiej;
- Gagolin Południowy, gm. Kocierzew Południowy, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 84 żołnierzy armii niemieckiej, 10 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Karolew [III], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz wojenny położony naprzeciwko cmentarza parafialnego, 38 żołnierzy armii niemieckiej;
- Kompina [I], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 121 żołnierzy armii niemieckiej, 5 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Kompina [II], gm. Nieborów, pow. łowicki, mogiła naprzeciwko domu nr 50, 3 żołnierzy armii niemieckiej;
- Kompina [III], gm. Nieborów, pow. łowicki, kwatera lub mogiła na cmentarzu parafialnym, 4 żołnierzy armii niemieckiej;
- Małszyce, gm. Łowicz, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 18 żołnierzy armii niemieckiej, 2 żołnierzy armii rosyjskiej⁶⁷.

Jasionna [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 128”, 185 żołnierzy armii niemieckiej⁶⁸. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5⁶⁹.

Jasionna [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 175”, 14 żołnierzy armii niemieckiej⁷⁰. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5⁷¹.

Inne źródło także wymienia pierwotnie trzy miejsca pochówków na gruntach wsi Jasionna, jednak nie są one w pełni tożsame z wyżej wymienionymi:

- cmentarz otoczony murem, znajdujący się na polu Marianny Buczek; w 1924 r. stwierdzono, że nekropola jest nieco zaniedbana; mogiły porośnięte chwastami, pięć krzyży nagrobnych upadło⁷²;
- cmentarz wojenny – pole właściciela Jana Sobieraja; bramka wejściowa była zepsuta, mogiły zachwaszczane, ok. 70 krzyży upadło⁷³;

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem.

⁷² PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 12, Berlin, 19. Februar 1925).

⁷³ Ibidem.

⁵⁸ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 80, Berlin, 18. März 1926).

⁵⁹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

⁶² PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau).

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

– mogiła polowa (jednostkowa) – pole Józefa Figata ze wsi Ziabki – ta mogiła z całą pewnością nie jest żadnym z cmentarzy ekshumowanych; w latach 20. XX w. mogiła była niemal nieczytelna na powierzchni, pozbawiona ogrodzenia⁷⁴.

Kaczew [ob. uroczysko, dawna wieś], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „przy leśniczówce”, 4 żołnierzy armii niemieckiej⁷⁵. W 1926 r. cmentarz w Kaczewie był wizytowany na potrzeby sprawdzenia stanu zachowania. Zamieszczony opis nie koresponduje z liczbą pochowanych żołnierzy oraz mogił: podano informację, że większość mogił jest nieczytelna, a jeden grób zniszczony⁷⁶, co wskazuje na znaczną liczbę pochówków. Wyjaśnienie może być dwójakie: albo mamy do czynienia z zestandaryzowanym opisem stanu zachowania, albo w Kaczewie, poza cmentarzem czterech żołnierzy, była również większa nekropola. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”⁷⁷.

Kęszyce [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 175 na wyspie na rzece Rawka”, 110 żołnierzy armii niemieckiej, 6 żołnierzy armii rosyjskiej⁷⁸. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Kurabka [I] [Korabka], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „pod pomnikiem”⁷⁹.

Kęszyce [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 175”, 140 żołnierzy armii niemieckiej⁸⁰. W 1924 r. mur cmentarny był uszkodzony, bramka wejściowa zepsuta, mogiły zapadnięte i porośnięte chwastami a ok. 125 krzyży nagrobnych było zniszczonych⁸¹. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Kurabka [I]

[Korabka], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „pod pomnikiem”⁸².

Kęszyce [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 176”, 44 żołnierzy armii niemieckiej⁸³. W 1925 r. cmentarz był w dobrym stanie, odnotowano jedynie, że bramka wejściowa była zniszczona, jedna mogiła zapadnięta, a część inskrypcji nieczytelna⁸⁴. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Kurabka [I] [Korabka], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „pod pomnikiem”⁸⁵.

Kurabka [I] [Korabka], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „pod pomnikiem”, pierwotnie 200 żołnierzy armii niemieckiej, 260 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 494 żołnierzy armii niemieckiej, 266 żołnierzy armii rosyjskiej⁸⁶. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- Kęszyce [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 175 na wyspie na rzece Rawka”, 110 żołnierzy armii niemieckiej, 6 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Kęszyce [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 175”, 140 żołnierzy armii niemieckiej;
- Kęszyce [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 176”, 44 żołnierzy armii niemieckiej⁸⁷.

Kurabka [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „pod świętym krzyżem”, 215 żołnierzy armii niemieckiej, 192 żołnierzy armii rosyjskiej⁸⁸. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Dołowatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki⁸⁹; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]⁹⁰.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

⁷⁶ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 57, Berlin, 5. Mai 1927).

⁷⁷ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 12, Berlin, 19. Februar 1925).

⁸² PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 57, Berlin, 5. Mai 1927).

⁸⁵ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

Kurabka [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na błoniach wsi”, 196 żołnierzy armii niemieckiej⁹¹. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki⁹²; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]⁹³.

Inne źródła także wymieniają trzy cmentarze wojenne położone na gruntach wsi Kurabka⁹⁴:

- cmentarz położony we wsi, przy drodze, „przy wejściu na cmentarz polowy” [?]. Nekropola wizytowana w 1924 r. Stwierdzono wówczas, że mogiła zbiorowa jest niemal niewidoczna i porośnięta chwastami⁹⁵;
- cmentarz położony przy południowym krańcu wsi, po lewej stronie szosy. Prawdopodobnie ten cmentarz można identyfikować z Kurabka [I], cmentarz pod pomnikiem. W 1924 r. zanotowano, że konieczna jest naprawa zniszczonego ogrodzenia. Mogiły były wówczas zarośnięte chwastami, a 21 krzyży nagrobnych przewróconych;
- cmentarz położony przy drodze, na gruntach właścicieli Michałaka, Maltena, Szewcińskiego i Winickiego. W 1924 r. ogrodzenie cmentarza było zniszczone, mogiły zarośnięte chwastami, a 8 krzyży nagrobnych przewróconych⁹⁶.

Łasieczniki I, gm. Bolimów, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 166 żołnierzy armii niemieckiej, 4 żołnierzy armii rosyjskiej⁹⁷. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I]⁹⁸, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”⁹⁹.

Łasieczniki II, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 163 żołnierzy armii niemieckiej, 4 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁰⁰; szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob.

Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki¹⁰¹; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]¹⁰².

Łasieczniki III, gm. Bolimów, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 74 żołnierzy armii niemieckiej¹⁰³. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”¹⁰⁴.

W 1924 r. kontrolowano stan zachowania jednego z cmentarzy wojennych, położonego w Łasiecznikach, na terenie folwarku, w parku. Stwierdzono, że mogiły są zarośnięte chwastami, a 20 krzyży nagrobnych jest przewróconych¹⁰⁵.

Na podstawie informacji przekazanych przez archiwum VDK H. Eisermannowi, weteranowi R.I.R. 226., który wiosną 1925 r. odwiedzał nekropole wojenne w okolicach Bolimowa, wiadomo że w parku majątku znajdowały się dwa cmentarze. Jeden z nich, położony na wyspie na stawie nie został ukończony przez brygady ekshumacyjne „z powodu rewolucji listopadowej 1918 r.”, nie oznakowano go w jakikolwiek sposób na powierzchni i w połowie lat 20. XX w. nie było po nim śladu (Eisermann 1925). Trudno stwierdzić, czy tą zapomnianą nekropolią jest któryś z trzech cmentarzy wzmiankowanych na terenie wsi Łasieczniki niemal dekadę później, czy też jest to kolejna, czwarta nekropola. „Obok” zapomnianego cmentarza znajdował się drugi, dobrze zachowany, na którym pochowani zostali żołnierze zmarli w pobliskim lazarecie pomiędzy 18 stycznia a 9 lipca 1915 r. Mogiły o czytelnych nasypach oznakowane były solidnymi, drewnianymi krzyżami z głęboko wyciętymi inskrypcjami. Spoczywali tutaj głównie polegli z Dolnego Śląska, z 49. Reserve-Division (Res. Inf. Regt. 225., 226., 227., 228. i 21. Jäger Regt.) (Eisermann 1925).

Malszyce, gm. Łowicz, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 18 żołnierzy armii niemieckiej, 2 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁰⁶. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5¹⁰⁷.

⁹¹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

⁹² Ibidem.

⁹³ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

¹⁰³ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 184, Berlin, 18. März 1926).

¹⁰⁶ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁰⁷ Ibidem.

Mogiły I, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny I, 105 żołnierzy armii niemieckiej, 447 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁰⁸. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹⁰⁹.

Mogiły II, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny II, 95 żołnierzy armii niemieckiej, 149 żołnierzy armii rosyjskiej¹¹⁰. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹¹¹.

Mogiły IIa, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IIa, 35 żołnierzy armii niemieckiej, 47 żołnierzy armii rosyjskiej¹¹². Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹¹³.

Mogiły IIb, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IIb, 146 żołnierzy armii niemieckiej, 115 żołnierzy armii rosyjskiej¹¹⁴. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹¹⁵.

Mogiły IV, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IV, 57 żołnierzy armii niemieckiej, 132 żołnierzy armii rosyjskiej¹¹⁶. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹¹⁷.

Mogiły V, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny V [Mogiły-Dębowe], pierwotnie 117 żołnierzy armii niemieckiej, 652 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 742 żołnierzy armii niemieckiej, 1558 żołnierzy armii rosyjskiej¹¹⁸. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- Mogiły I, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny I, 105 żołnierzy armii niemieckiej, 447 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mogiły II, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny II, 95 żołnierzy armii niemieckiej, 149 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mogiły IIa, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IIa, 35 żołnierzy armii niemieckiej, 47 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mogiły IIb, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IIb, 146 żołnierzy armii niemieckiej, 115 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mogiły IV, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IV, 57 żołnierzy armii niemieckiej, 132 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mogiły VI, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny VI, 36 żołnierzy armii niemieckiej;
- Mogiły VII, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny VII, 18 żołnierzy armii niemieckiej;
- Mogiły VIII, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny VIII, 47 żołnierzy armii niemieckiej;
- Mogiły IX, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IX, 37 żołnierzy armii niemieckiej, 10 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Joachimów, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 49 żołnierzy armii niemieckiej, 6 żołnierzy armii rosyjskiej¹¹⁹.

Cmentarz był budowany w latach 1915-1918 przez oddziały Görliitzer Landsturmbataillon. Prace nie zostały ukończone. Chowano tutaj poległych, ekshumowanych z mogił i cmentarzy pobitewnych z okolic Joachimowa. W największej, masowej mogile miało spoczywać 600 żołnierzy armii carskiej (Eisermann 1925).

Cmentarz był uznawany za nekropole o wartościach artystycznych. W 1925 r. H. Eisermann tak pisał o wyglądzie tego miejsca:

„W półokrągłych, okrągłych i rzędowych mogiłach, dostosowanych do warunków terenowych spoczywa w tym dębowym lesie od 4.000 do 5.000 niemieckich i rosyjskich wojowników. Wszystkie groby, nawet nieznanymi z nazwiska oficerów i żołnierzy, mają solidne, dębowe krzyże. W poszczególnych częściach tego olbrzymiego cmentarza mają one różny wygląd, często są przykryte daszkami, ale zawsze zostały starannie i stylowo wykonane, dlatego ogólny efekt harmonii nie został zakłócony.

Każda część cmentarza posiada swój własny monument, na który składają się drewniane krzyże o wysokości od 5 do 6 m, obeliski, a nawet artystycznie ułożone grupy dużych głazów.

Cmentarz znajduje się bezpośrednio przy dawnych umocnieniach leśnych, które nadal są doskonale czytelne i można je obejrzeć.” (Eisermann 1925)

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem.

Mogiły VI, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny VI, 36 żołnierzy armii niemieckiej¹²⁰. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹²¹.

Mogiły VII, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny VII, 18 żołnierzy armii niemieckiej¹²². Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹²³.

Mogiły VIII, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny VIII, 47 żołnierzy armii niemieckiej¹²⁴. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹²⁵.

Mogiły IX, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny IX, 37 żołnierzy armii niemieckiej, 10 żołnierzy armii rosyjskiej¹²⁶. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [Joachimów-Mogiły] V¹²⁷.

Mogiły [X], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „w zachodniej części wsi”, pierwotnie 152 żołnierzy armii niemieckiej, 78 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 251 żołnierzy armii niemieckiej, 301 żołnierzy armii rosyjskiej¹²⁸. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- **Mogiły [XI], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nad Rawką”**, 70 żołnierzy armii niemieckiej, 157 żołnierzy armii rosyjskiej;
- **Grabie, gm. Puszcza Mariańska, pow. żyrardowski, cmentarz wojenny**, 29 żołnierzy armii niemieckiej, 66 żołnierzy armii rosyjskiej¹²⁹.

Mogiły [XI], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nad Rawką”, 70 żołnierzy armii niemieckiej,

157 żołnierzy armii rosyjskiej¹³⁰. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Mogiły [X]¹³¹.

Sokołów [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „przy młynie”, 104 żołnierzy armii niemieckiej, 5 żołnierzy armii rosyjskiej¹³². Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Dołowatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki¹³³; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]¹³⁴.

Cmentarz Sokołów [I] był wizytowany w 1924 r. Stwierdzono wówczas, że mogiły są porośnięte chwastami, a niemal 100 krzyży nagrobnych jest zniszczonych¹³⁵.

Sokołów [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „I. Kompanii Sanitarnej”, 319 żołnierzy armii niemieckiej, 18 żołnierzy armii rosyjskiej¹³⁶. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Dołowatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki¹³⁷; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]¹³⁸.

Wola Szydłowiecka I, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nr I, Infanterie-Regiment 225”, 192 żołnierzy armii niemieckiej, 6 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji¹³⁹.

Wola Szydłowiecka III, gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nr III, na południe od majątku”, 139 żołnierzy armii niemieckiej, 913 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji¹⁴⁰.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

¹³⁵ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 12, Berlin, 19. Februar 1925).

¹³⁶ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

¹³⁹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁴⁰ Ibidem.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Ibidem.

Wola Szydłowiecka [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na wschodnim skraju lasu”, 113 żołnierzy armii niemieckiej, 157 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁴¹. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wola Szydłowiecka [IV], cmentarz wojenny „nr 4”¹⁴².

Wola Szydłowiecka [IV], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „nr 4”, pierwotnie 167 żołnierzy armii niemieckiej, 43 żołnierzy armii rosyjskiej; po I fazie komasacji 1051 żołnierzy armii niemieckiej, 1183 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁴³. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- Wola Szydłowiecka [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na wschodnim skraju lasu”, 113 żołnierzy armii niemieckiej, 157 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Wola Szydłowiecka [V], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na południowo-zachód od skraju lasu”, 135 żołnierzy armii niemieckiej, 157 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Wola Szydłowiecka [VI], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „znacząco na południe [od wsi]”, 595 żołnierzy armii niemieckiej, 826 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Wola Szydłowiecka [VII], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 176”, 34 żołnierzy armii niemieckiej;
- Wola Szydłowiecka [VIII], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Pionierów”, 7 żołnierzy armii niemieckiej¹⁴⁴.

Wola Szydłowiecka [V], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „na południowy zachód od skraju lasu”, 135 żołnierzy armii niemieckiej, 157 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁴⁵. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wola Szydłowiecka [IV], cmentarz wojenny „nr 4”¹⁴⁶.

Wola Szydłowiecka [VI], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „znacząco na południe [od wsi]”, 595 żołnierzy armii niemieckiej, 826 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁴⁷. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza

zostały przeniesione na teren nekropolii Wola Szydłowiecka [IV], cmentarz wojenny „nr 4”¹⁴⁸.

Wola Szydłowiecka [VII], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Infanterie-Regiment 176”, 34 żołnierzy armii niemieckiej¹⁴⁹. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wola Szydłowiecka [IV], cmentarz wojenny „nr 4”¹⁵⁰.

Wola Szydłowiecka [VIII], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „Pionierów”, 7 żołnierzy armii niemieckiej¹⁵¹. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wola Szydłowiecka [IV], cmentarz wojenny „nr 4”¹⁵².

Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”, pierwotnie 164 żołnierzy armii niemieckiej, 21 żołnierzy armii rosyjskiej; po I fazie komasacji 938 żołnierzy armii niemieckiej, 53 żołnierzy armii rosyjskiej, 2 żołnierzy armii austro-węgierskiej¹⁵³.

Nekropola powstała jako cmentarz pobitewny, następnie kontynuowano składanie tutaj poległych żołnierzy, których ciała były ekshumowane z mogił polowych. Został urządzony przez oddziały Landwehry w latach 1915-1918. Granice cmentarza wyznaczał wał ziemny o wysokości 1,5 m i nasadzenia jodłowe. Krzyże nagrobne wykonano z drewna dębowego, z głęboko wycinanymi inskrypcjami. Weteran R.I.R. 226. odwiedzający to miejsce w 1925 r. doliczył się 130 grobów jednostkowych i masowych oraz dwóch mogił zbiorowych: 17 żołnierzy armii niemieckiej i 21 żołnierzy armii carskiej (Eisermann 1925).

Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc:

- Arkadia [II], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz w parku, 4 żołnierzy armii niemieckiej, 22 żołnierzy armii rosyjskiej, 2 żołnierzy armii austro-węgierskiej;
- Arkadia [III], gm. Nieborów, pow. łowicki, mogiła polowa, 5 żołnierzy armii niemieckiej;
- Łasieczniki I, gm. Bolimów, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 166 żołnierzy armii niemieckiej, 4 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Łasieczniki III, gm. Bolimów, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 74 żołnierzy armii niemieckiej;
- Nieborów [I], gm. loco, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 101 żołnierzy armii niemieckiej;

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem.

- Nieborów [II], gm. loco, pow. łowicki, cmentarz w parku dworskim, 57 żołnierzy armii niemieckiej, 3 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Nieborów [III], gm. loco, pow. łowicki, mogiła polowa, 16 żołnierzy armii niemieckiej;
- Wólka Łasiecka [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 21”, 84 żołnierzy armii niemieckiej;
- Ziemiary [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 233 żołnierzy armii niemieckiej, 3 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Ziemiary [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, mogiła polowa, 7 żołnierzy armii niemieckiej;
- Kaczew [ob. uroczysko, dawna wieś], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 4 żołnierzy armii niemieckiej;
- Dzierżgów, gm. Nieborów, pow. łowicki, mogiła polowa, 23 żołnierzy armii niemieckiej¹⁵⁴.

Wólka Łasiecka [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 21”, 84 żołnierzy armii niemieckiej¹⁵⁵. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”¹⁵⁶.

Inne źródło także wymienia dwa cmentarze wojenne na gruntach Wólki Łasieckiej. Pierwszy położony był na południe od Bolimowa, po lewej stronie wsi, przy drodze do Łasiecznik, drugi – na południe od Bolimowa, w centrum wsi, w pobliżu lasu¹⁵⁷. Odnotowano, że na obu nekropoliach mogiły były zarośnięte chwastami, a część krzyży nagrobnych upadła¹⁵⁸.

Ziąbki [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „wschodni”, 21 żołnierzy armii niemieckiej, 6 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁵⁹. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki¹⁶⁰; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]¹⁶¹.

Ziąbki [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „południowo-wschodni”, 66 żołnierzy armii niemieckiej, 5 żołnierzy armii rosyjskiej; szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]¹⁶².

Ziąbki [III], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „zachodni”, 12 żołnierzy armii niemieckiej, 21 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁶³; szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Doławatce [ob. Humin-Dobra Ziemska], gm. Bolimów, pow. skierniewicki; następnie, wiosną 1939 r. na cmentarz w Huminie [I]¹⁶⁴.

Raport ze stanu zachowania cmentarzy w okolicach Bolimowa sporządzony w okresie od jesieni 1923 do jesieni 1924 r.¹⁶⁵ zawiera informacje o trzech cmentarzach wojennych położonych na gruntach wsi Ziąbki:

- Ziąbki „przy wyjściu ze wsi, na prawo od drogi do wsi Sokołów”; ogrodzenie cmentarza było całkowicie zniszczone, mogiły porośnięte chwastami, a nasypy grobów rozmyte¹⁶⁶;
- Ziąbki „w centrum wsi”, na którym zachowało się jedynie kilka drewnianych krzyży¹⁶⁷;
- Ziąbki „przy drodze do wsi Sokołów, w pobliżu młyna wodnego”; nasypy mogił były porośnięte chwastami; zachowało się 76 krzyży drewnianych¹⁶⁸.

W miarę pewna korelacja zachodzi pomiędzy informacjami o cmentarzach określonych jako Ziąbki [II] oraz Ziąbki „przy drodze do wsi Sokołów, w pobliżu młyna wodnego”, na co pozwala podana w drugim przypadku liczba 76 zachowanych krzyży drewnianych. Z kolei liczba 71 żołnierzy obu armii, których szczątki zostały ekshumowane z cmentarza Ziąbki [II] i przeniesione na cmentarz w Doławatce (a następnie w Huminie), może wskazywać na błąd w którymś z dokumentów lub fakt, że nie wszystkie szczątki zostały ekshumowane.

Pismo Poselstwa Niemieckiego w Warszawie do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie ze stycznia 1932 r. dotyczące ekshumacji i komasacji cmentarzy żołnierzy armii niemieckiej przeprowadzonych w 1931 r.,

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Ibidem

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 2, Berlin, 19. Februar 1925).

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁶⁴ PA AA sygn. 48014 (Deutsche Botschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Warschau, 23. Juni 1939).

¹⁶⁵ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 19. Februar 1925).

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Ibidem.

wymienia cmentarz wojenny w Ziąbkach jako ekshumowany, z którego szczątki zostały przeniesione na cmentarz w Korabce „pod pomnikiem”¹⁶⁹. Trudno ocenić, czy mamy tutaj do czynienia z błędem w zestawieniach, czy też na gruntach wsi Ziąbki znajdowały się pierwotnie cztery cmentarze wojenne: z trzech szczątki zostały przeniesione na cmentarz w Doławatce, a następnie do Humina, z jednego na cmentarz w Korabce. Należy zaznaczyć, że cmentarz „pod pomnikiem” w Korabce jest w dalszej części przywoływano dokumentu wymieniany jako planowany do objęcia pracami ekshumacyjnymi w następnych latach¹⁷⁰.

Ziemiary [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny, 233 żołnierzy armii niemieckiej, 3 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁷¹. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”¹⁷².

Cmentarz był wizytowany w 1924 r. Stwierdzono wówczas, że nasypy mogił są rozmyte i porośnięte chwastami¹⁷³.

Ziemiary [II], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, mogiła polowa, 7 żołnierzy armii niemieckiej¹⁷⁴. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”¹⁷⁵.

GMINA NIEBORÓW

Arkadia [I], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz w parku, 4 żołnierzy armii niemieckiej, 22 żołnierzy armii rosyjskiej, 2 żołnierzy armii austro-węgierskiej¹⁷⁶. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii w Wólce Łasieckiej [I]

„R.I.R. 226”¹⁷⁷. Niezrealizowany projekt II etapu komasacji cmentarzy wojennych zakładał kolejną translokację tych szczątków na cmentarz zbiorczy w Bolimowskiej Wsi¹⁷⁸.

Arkadia [II], gm. Nieborów, pow. łowicki, mogiła polowa, 5 żołnierzy armii niemieckiej¹⁷⁹. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii w Wólce Łasieckiej [I] „R.I.R. 226”¹⁸⁰. Niezrealizowany projekt II etapu komasacji cmentarzy wojennych zakładał kolejną translokację tych szczątków na cmentarz zbiorczy w Bolimowskiej Wsi¹⁸¹.

Bednary, gm. Nieborów, pow. łowicki, mogiła lub kwatery na cmentarzu przykościelnym, 3 żołnierzy armii niemieckiej¹⁸². Brak informacji na temat wizytowania mogił/kwaterny w okresie międzywojennym. W projekcie komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego odnotowano, iż miejsce pochówku nie zostało odnalezione. Z tego powodu nie uwzględniono przenoszenia szczątków z tego pochówku na inny cmentarz¹⁸³.

Dzierżgów, gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz wojenny 23 żołnierzy armii niemieckiej¹⁸⁴ przy linii kolejowej Łowicz – Skierniewice, w pobliżu przystanku kolejowego Bobrowniki¹⁸⁵. Z opisu stanu zachowania sporządzonego w 1926 r. wiadomo, że nekropola była ogrodzona drewnianym płotem¹⁸⁶. Szczątki z tego miejsca pochówku zostały ekshumowane i przeniesione na cmentarz w Wólce Łasieckiej [I]

¹⁶⁹ PA AA sygn. 48009 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 2. Januar 1932).

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 12, Berlin, 19. Februar 1925).

¹⁷⁴ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ PA AA sygn. 48009 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 2. Januar 1932) oraz PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁷⁸ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ PA AA sygn. 48009 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 2. Januar 1932) oraz PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁸¹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 57, Berlin, 5. Mai 1927).

¹⁸⁶ Ibidem.

„R.I.R. 226¹⁸⁷. Niezrealizowany projekt II etapu komasacji cmentarzy wojennych zakładał kolejną translokację tych szczątków na cmentarz zbiorczy w Bolimowskiej Wsi¹⁸⁸.

Karolew [I], gm. Nieborów, pow. łowicki, kwatera wojenna na cmentarzu ewangelickim, 18 żołnierzy armii niemieckiej, 11 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁸⁹. Nie dokładano szczątków z ekshumacji¹⁹⁰.

Karolew [II], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz wojenny „w ogrodzie właściciela Christiana Seuttera”¹⁹¹. Liczba pochowanych nieznana. W 1924 r. w raporcie ze stanu zachowania cmentarzy wojennych odnotowano, że cmentarz nie jest ogrodzony, nasypy mogił są rozmyte i porośnięte chwastami, a 3 krzyże nagrobne upadły¹⁹².

Karolew [III], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz wojenny położony naprzeciwko cmentarza „gminnego”, 38 żołnierzy armii niemieckiej¹⁹³. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5¹⁹⁴.

Ze względu na fakt, iż na gruntach wsi Karolew jest tylko jeden cmentarz wyznaniowy – gminy ewangelickiej (*evang. Gemeindefriedhof*), zaś cmentarz Karolew [III] został określony jako położony naprzeciwko „*Gemeindefriedhof*”, można wysunąć przypuszczenie, że nekropola Karolew [III] znajdowała się po przeciwnej stronie drogi, *vis à vis* cmentarza ewangelickiego. Obecnie teren ten jest całkowicie przekształcony.

Ze względu na fakt, iż w latach 20. XX w. obszar położony naprzeciwko cmentarza ewangelickiego był terenem zadrzewionym, cmentarz ten może być tożsamy z nekropolą Karolew [II].

Kompina [I], gm. Nieborów, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 121 żołnierzy armii niemieckiej, 5 żołnierzy armii rosyjskiej¹⁹⁵. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych

na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5¹⁹⁶.

Kompina [II], gm. Nieborów, pow. łowicki, mogiła naprzeciwko domu nr 50, 3 żołnierzy armii niemieckiej¹⁹⁷. Podczas pierwszej fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie województwa warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5¹⁹⁸.

Kompina [III], gm. Nieborów, pow. łowicki, kwatera lub mogiła na cmentarzu parafialnym, 4 żołnierzy armii niemieckiej¹⁹⁹. Podczas pierwszej fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie województwa warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Jasionna [I] Grenadier-Regiment 5²⁰⁰;

Nieborów [I], gm. loco, pow. łowicki, cmentarz wojenny, 101 żołnierzy armii niemieckiej²⁰¹. Był to cmentarz lazaretowy; znajdował się przy szosie Łowicz-Bolimów, „naprzeciwko parku dworskiego”. W 1925 r. jego stan został skontrolowany przez przedstawicieli grupy Liegnitz VDK. Cmentarz był wówczas ogrodzony drutem kolczastym. W centralnej części znajdował się pomnik z inskrypcją: „Den bei den Kämpfen an der Rawka gefallen deutschen Helden zum Gedächtnis. 1914/15”²⁰². Nasypy mogił były rozgrzebywane przez drób z sąsiedniego gospodarstwa, porośnięte wysokimi chwastami. Na dwudziestu mogiłach nie było krzyży, na pozostałych 34 stały przechylone, z nieczytelnymi inskrypcjami. Udało się wówczas odczytać trzy nazwiska: Feldwebel Schweichhöfer I.R. 7; Georg Reims R.I.R. 1; Mooka, 4. Batterie Feld.-Art. R. 36. Ponadto na cmentarzu znajdował się nagrobek Ernsta Hardera (5. Battr. Garde R. F.-A.-R.) wystawiony przez rodzinę (Eisermann 1925). Został on przeniesiony podczas relokacji szczątków i obecnie znajduje się na cmentarzu wojennym w Wólce Łasieckiej.

Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226” (Eisermann 1925).

Nieborów [II], gm. loco, pow. łowicki, cmentarz w parku dworskim, 57 żołnierzy armii niemieckiej,

¹⁸⁷ PA AA sygn. 48009 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt, Berlin, 2. Januar 1932).

¹⁸⁸ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 12, Berlin, 19. Februar 1925).

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² „Niemieckim bohaterom poległym w bitwie nad Rawką ku pamięci. 1914/15”.

3 żołnierzy armii rosyjskiej²⁰³. Opiekunem cmentarza był ówczesny właściciel dóbr nieborowskich Janusz Radziwiłł. W połowie lat 20. XX w. nekropola była w miarę zadbane: z czytelnymi nasypami mogił rozmieszczonych w czterech rzędach i pokrytych trawą oraz zachowaną większością krzyży nagrobnych (35). Brakowało marmurowej tablicy z pamiątkową inskrypcją, zerwanej z pomnika wystawionego przez towarzyszy broni. Napis na tablicy głosił „Unsern Kameraden!“. Teren cmentarza został wydzielony z przestrzeni parku nasadzeniami jodłowymi (Eisermann 1925).

Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”²⁰⁴.

Nieborów [III], gm. loco, pow. łowicki, mogiła polowa, 16 żołnierzy armii niemieckiej²⁰⁵. Podczas I fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego, szczątki z tego cmentarza zostały przeniesione na teren nekropolii Wólka Łasiecka [I], gm. Bolimów, pow. skierniewicki, cmentarz wojenny „R.I.R. 226”²⁰⁶.

GMINA NOWA SUCHA

Antoniew, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 54 żołnierzy armii niemieckiej. W 1926 r. cmentarz został określony jako „zbiórny”. Jego stan zachowania był wówczas zły: ogrodzenie nie istniało, nasypy mogił były rozmyte i zapadnięte²⁰⁷. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Dębsku, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski. Podczas II fazy komasacji, cmentarz w Dębsku, w tym szczątki z Antoniewa, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²⁰⁸. Plan ten nie został zrealizowany.

Borzymówka I, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 171 żołnierzy armii niemieckiej, 581 żołnierzy armii rosyjskiej. Cmentarz wojenny Borzymówka I był wizytowany w 1927 r. Stwierdzono, że drewniany płot wokół cmentarza jest przegniły, a nasypy grobów są częściowo

rozmyte²⁰⁹. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Borzymówka I, miały być translokowane na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²¹⁰. Plan ten nie został zrealizowany.

Borzymówka II, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 182 żołnierzy armii niemieckiej, 880 żołnierzy armii rosyjskiej. Cmentarz wojenny Borzymówka II był wizytowany w 1927 r. Stwierdzono, że wał wokół cmentarza wymaga nadsypania, a nasypy grobów są częściowo rozmyte²¹¹. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Borzymówka II, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²¹². Plan ten nie został zrealizowany.

Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny, pierwotnie 159 żołnierzy armii niemieckiej, 818 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 1037 żołnierzy armii niemieckiej, 3512 żołnierzy armii rosyjskiej. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- Borzymówka I, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 171 żołnierzy armii niemieckiej, 581 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Borzymówka II, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 182 żołnierzy armii niemieckiej, 880 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Kurdwanów II, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 27 żołnierzy armii niemieckiej, 145 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mizerka [I], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 31 żołnierzy armii niemieckiej, 147 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mizerka [II], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 31 żołnierzy armii niemieckiej, 138 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Mizerka Nowa, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 188 żołnierzy armii niemieckiej, 143 żołnierzy armii rosyjskiej;

²⁰³ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Łowicz).

²⁰⁴ Ibidem.

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ Ibidem.

²⁰⁷ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 169, Berlin, 5. Mai 1927).

²⁰⁸ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Sochaczew).

²⁰⁹ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 169, Berlin, 5. Mai 1927).

²¹⁰ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Sochaczew).

²¹¹ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 184, Berlin, 5. Mai 1927).

²¹² PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Sochaczew).

- Sucha [Stara lub Nowa], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 79 żołnierzy armii niemieckiej, 472 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Żylin [I] [Stary lub Nowy], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 88 żołnierzy armii niemieckiej, 75 żołnierzy armii rosyjskiej;
- Żylin [II] [Stary lub Nowy], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 81 żołnierzy armii niemieckiej, 113 żołnierzy armii rosyjskiej.

Cmentarz wojenny Borzymówka III, zanim stał się cmentarzem zbiorczym, był wizytowany w 1927 r. Stwierdzono wówczas, że groby są częściowo niewidoczne, o rozmytych nasypach, a inskrypcje na krzyżach nieczytelne²¹³.

Na potrzeby II etapu komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego planowano przeniesienie szczątków z cmentarza Borzymówka III na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²¹⁴. Plan ten nie został zrealizowany.

Braki, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, mogiła polowa. Mogiła nie została wymieniona w projekcie komasacyjnym sporządzonym w 1934 r. Liczba pochowanych żołnierzy nieznana. Fakt sprawdzania stanu zachowania mogiły przez administrację niemiecką w 1925 r. może świadczyć, że pochowano tutaj żołnierzy armii niemieckiej. Mogiła była wówczas w złym stanie; ogrodzenie nie istniało, a jej zarys był słabo czytelny²¹⁵.

Brzeziny, gm. Nowa Sucha, pow. Sochaczewski, mogiła polowa, 1 żołnierz armii niemieckiej. Szczątki z mogiły zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Osmoleniec I, gm. Kiernoż²¹⁶.

Dębsk, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny, pierwotnie 98 żołnierzy armii niemieckiej, po I fazie komasacji: 264 żołnierzy armii niemieckiej. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następujących miejsc pochówków:

- Antoniew, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 54 żołnierzy armii niemieckiej;
- Kozłów Szlachecki, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 112 żołnierzy armii niemieckiej²¹⁷.

Cmentarz w Dębsku był wizytowany w 1927 r. Zano-towano wówczas, że naprawy wymagają jedynie rozmyte

nasypy mogił²¹⁸. Na potrzeby II fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego planowano przeniesienie szczątków z cmentarza w Dębsku na nekropole w Bolimowskiej Wsi²¹⁹. Plan nie został zrealizowany.

Gradów, gm. Nowa Sucha, pow. Sochaczew, cmentarz wojenny, 2 żołnierzy armii niemieckiej, 553 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji²²⁰.

Kozłów Biskupi I, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny opisany jako cmentarz zbiorczy położony „na północny wschód od wsi Zakrzew”, pierwotnie 123 żołnierzy armii niemieckiej, 279 żołnierzy armii rosyjskiej; po I fazie komasacji: 307 żołnierzy armii niemieckiej, 562 żołnierzy armii rosyjskiej. Na cmentarz przeniesiono szczątki z następującego miejsca:

- Zakrzew, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny na terenie majątku (zespołu dworsko-folwarcznego), 184 żołnierzy armii niemieckiej, 283 żołnierzy armii rosyjskiej.

Na potrzeby II fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego planowano przeniesienie szczątków z cmentarza w Kozłowie Biskupim I na nekropole w Bolimowskiej Wsi²²¹. Plan nie został zrealizowany.

Na podstawie opisu lokalizacji należy przyjąć, że cmentarz Kozłów Biskupi I został rozpoznany podczas prac zespołu badawczego APP.

Kozłów Biskupi II, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny, pierwotnie 23 żołnierzy armii niemieckiej, 146 żołnierzy armii rosyjskiej, po I fazie komasacji: 52 żołnierzy armii niemieckiej, 396 żołnierzy armii rosyjskiej. Na cmentarz przeniesiono szczątki z:

- Dachowa, gm. Sochaczew, cmentarz wojenny, 29 żołnierzy armii niemieckiej, 250 żołnierzy armii rosyjskiej.

Na potrzeby II fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego planowano przeniesienie szczątków z cmentarza Kozłów Biskupi II na nekropole w Bolimowskiej Wsi²²². Plan nie został zrealizowany.

Kozłów Biskupi [III], gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, mogiła zbiorowa lub kwatera na cmentarzu parafialnym, 14 żołnierzy armii niemieckiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji.

²¹³ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 169, Berlin, 5. Mai 1927).

²¹⁴ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Sochaczew).

²¹⁵ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 184, Berlin, 18. März 1926).

²¹⁶ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Sochaczew).

²¹⁷ Ibidem.

²¹⁸ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 184, Berlin, 5. Mai 1927).

²¹⁹ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Sochaczew).

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Ibidem.

²²² Ibidem.

Na potrzeby II fazy komasacji cmentarzy wojennych na terenie woj. warszawskiego planowano przeniesienie szczątków z kwatery Kozłów Biskupi [III] na nekropole w Bolimowskiej Wsi²²³. Plan nie został zrealizowany.

Kozłów Szlachecki, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 112 żołnierzy armii niemieckiej²²⁴; szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny w Dębsku, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz w Dębsku, w tym szczątki z Kozłowa Szlacheckiego, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²²⁵. Plan ten nie został zrealizowany.

Kurdwanów I, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny, 131 żołnierzy armii niemieckiej, 1572 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji.

Kurdwanów II, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 27 żołnierzy armii niemieckiej, 145 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Kurdwanów II, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²²⁶. Plan ten nie został zrealizowany.

Mizerka [I], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 31 żołnierzy armii niemieckiej, 147 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Mizerka I, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²²⁷. Plan ten nie został zrealizowany.

Mizerka [II], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 31 żołnierzy armii niemieckiej, 138 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Mizerka II, miał być

translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²²⁸. Plan ten nie został zrealizowany.

Mizerka Nowa, gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 188 żołnierzy armii niemieckiej, 143 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Mizerka Nowa, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²²⁹. Plan ten nie został zrealizowany.

Sucha [Stara lub Nowa], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 79 żołnierzy armii niemieckiej, 472 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza z Suchej, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²³⁰. Plan ten nie został zrealizowany.

Zakrzew, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, cmentarz wojenny na terenie majątku (zespołu dworsko-folwarcznego), 184 żołnierzy armii niemieckiej, 283 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Kozłów Biskupi I, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Kozłów Biskupi I, w tym szczątki z cmentarza w Zakrzewie, miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²³¹. Plan ten nie został zrealizowany.

Żylin [I] [Stary lub Nowy], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 88 żołnierzy armii niemieckiej, 75 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Żylin [I] miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²³². Plan ten nie został zrealizowany.

Żylin [II] [Stary lub Nowy], gm. Nowa Sucha, cmentarz wojenny, 81 żołnierzy armii niemieckiej, 113 żołnierzy armii rosyjskiej. Szczątki z cmentarza zostały przeniesione

²²³ Ibidem.

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ Ibidem.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ Ibidem.

²³⁰ Ibidem.

²³¹ Ibidem.

²³² Ibidem.

w I fazie komasacji na cmentarz wojenny Borzymówka III, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski; podczas II fazy komasacji, przeprowadzonej częściowo po 1934 r., cmentarz Borzymówka III, w tym szczątki z cmentarza Żylin [I], miał być translokowany na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²³³. Plan ten nie został zrealizowany.

GMINA WISKITKI

Guzów, gm. Wiskitki, pow. żyrardowski, cmentarz wojenny, 12 żołnierzy armii niemieckiej, 677 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji²³⁴.

Cmentarz określony jako „*Feldfriedhof*” znajduje się na południe od parku dworskiego. Inne źródło, opisując lokalizację, wskazuje na park dworski (Berichte 1930a). Stan zachowania cmentarza sprawdzano latem 1925 r. Niekropola była ogrodzona drutem kolczastym, który uległ zniszczeniu. Nasypy mogił były rozmyte i porośnięte chwastami, niektóre zupełnie nieczytelne. Napisy [na krzyżach drewnianych] były częściowo zatarte i nieczytelne²³⁵. W 1929 r. VDK otrzymał informację, że stanem cmentarza zajęły się władze polskie (Berichte 1930b).

W II etapie komasacji planowane było przeniesienie szczątków z cmentarza w Guzowie do Bolimowskiej Wsi²³⁶. Projekt nie został zrealizowany.

Miedniewice [I], gm. Wiskitki, pow. żyrardowski, cmentarz wojenny; 1 żołnierz armii niemieckiej, 293 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji.

Poza ujęciem w projekcie komasacji cmentarzy wojennych z terenu woj. warszawskiego, obiekt ten nie jest wzmiankowany w ujawnionych materiałach archiwalnych. Szczątki z cmentarza w Miedniewiczach [*Kreis Blonie*] miały zostać przeniesione na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²³⁷. Plan nie został zrealizowany.

Miedniewice [II], gm. Wiskitki, pow. żyrardowski, cmentarz wojenny; 38 żołnierzy armii niemieckiej²³⁸.

Cmentarz nie jest wymieniany w projekcie komasacji cmentarzy wojennych z terenu woj. warszawskiego.

W 1924 r. stan cmentarza był kontrolowany przez opiekunów regionalnych. Odnotowano wówczas, że drewniany płot wymaga naprawy²³⁹. W tym samym roku nekropole odwiedzili przedstawiciele śląskiego regionalnego oddziału VDK z Wrocławia (Breslau). Z ich relacji wiadomo, że poza płotem, granicę cmentarza wyznaczał gęsty żywopłot. Wnętrze było porośnięte wysokimi chwastami, których nikt nie kosił ze względu na trudny dostęp do cmentarza²⁴⁰.

Smolarnia, gm. Wiskitki, pow. żyrardowski, cmentarz wojenny; 3 żołnierzy armii niemieckiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji²⁴¹.

Poza ujęciem w projekcie komasacji cmentarzy wojennych z terenu woj. warszawskiego, obiekt ten nie jest wzmiankowany w ujawnionych materiałach archiwalnych. Szczątki z cmentarza w Smolarni miały zostać przeniesione na cmentarz w Bolimowskiej Wsi²⁴². Plan nie został zrealizowany. Mogiła istnieje, jest oznakowana; funkcjonuje w pamięci mieszkańców jako miejsce pochówku żołnierzy armii carskiej.

Wiskitki [I], gm. loco, pow. żyrardowski, kwatera na cmentarzu ewangelickim; 2 żołnierzy armii niemieckiej, 22 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji;

Stan kwatery był kontrolowany latem 1925 r. Stwierdzono wówczas znaczne zaniedbania: mur cmentarny wymagał naprawy, brakowało bramki, mogiły były nieczytelne, o rozmytych nasypach, zaś inskrypcje zatarte²⁴³.

Wiskitki [II], gm. loco, pow. żyrardowski, kwatera na cmentarzu katolickim; 10 żołnierzy armii niemieckiej, 46 żołnierzy armii rosyjskiej; nie dokładano szczątków z ekshumacji.

Stan kwatery był kontrolowany latem 1925 r. Stwierdzono wówczas, że mur cmentarny wymaga naprawy, mogiły są słabo czytelne i zarośnięte chwastami, a znaczna część inskrypcji nieczytelna²⁴⁴.

²³³ Ibidem.

²³⁴ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Blonie).

²³⁵ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 37, Berlin, 18. März 1926).

²³⁶ PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Blonie).

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ PA AA sygn. 48001 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, e.V., Provinzialverband Schlesien an den Bundesvorstand des Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, Breslau 26.10.1924).

²³⁹ PA AA sygn. 47995 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, Berlin, 19. Februar 1925).

²⁴⁰ PA AA sygn. 48001 (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, e.V., Provinzialverband Schlesien an den Bundesvorstand des Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, Breslau 26.10.1924).

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² PA AA sygn. 48011 (Projekt einer weitgehenden Zusammenlegung der deutschen Kriegergräber in der Wojewodschaft Warschau. VIII. Kreis Blonie).

²⁴³ PA AA sygn. 47996 (Deutsche Gesandtschaft Warschau an das Auswärtige Amt. Anlage, S. 37, Berlin, 18. März 1926).

²⁴⁴ Ibidem.

Bibliografia

- Karczewska M. 2017. *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej... Cmentarze z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim, seria Archeologia pamięci*. T. II. Białystok.
- Rządowy projekt ustawy 1933 – Rządowy projekt ustawy o grobach i cmentarzach wojennych. Uchwała Rady Ministrów z 2.01.1933 r., pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 18.01.1933 r., N. S. B. 23/3/33, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres III. Sesja zwyczajna r. 1932/1933. Druk nr 667.
- Traktat pokoju 1919 – Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku, Dz. U. 1920, nr 35, poz. 200.
- Ustawa 1933 – Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. 1933, nr 39, poz. 311.
- Ks. Woźniak M. 1993. Kronika parafii Chojnata, opracował i przygotował do druku ks. Ludwik Królik. *Warszawskie Studia Teologiczne* VI: 165-266.

Mapy

- Mapa topograficzna WIG, arkusz Łowicz 1924 – Mapa topograficzna w skali 1:100.000. Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1924, pas 40, słup 30, arkusz Łowicz.
- Mapa topograficzna WIG, arkusz Łowicz 1936 – Mapa topograficzna w skali 1:100.000. Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1936, pas 40, słup 30, arkusz Łowicz.
- Mapa topograficzna WIG, arkusz Żyrardów 1934 – Mapa topograficzna w skali 1:100.000. Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1934, pas 40, słup 31, arkusz Żyrardów.

Skróty dokumentacyjne

- APL – Archiwum Państwowe w Lublinie
PA AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin

Dokumenty archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL):

- 3191 – Urząd Wojewódzki Lubelski, Korespondencja ogólna dotycząca grobownictwa wojennego, sygn. 3191.
- 3187 – Urząd Wojewódzki Lubelski. Przepisy i zarządzenia ogólne, sygn. 3187.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA):

- 47995 – Deutsche Kriegergräber in Polen. Organisation der Kriegergräberfürsorge, Juli 1923 – März 1926, sygn. 47995 [strony niepaginowane].
- 47996 – Deutsche Kriegergräber in Polen. Organisation der Kriegergräberfürsorge, März 1926 – 1928 [strony niepaginowane].
- 47997 – Deutsche Kriegergräber in Polen. Organisation der Kriegergräberfürsorge, 1928 – Oktober 1930, sygn. 47997 [strony niepaginowane].
- 48009 – Deutsche Kriegergräber in Polen. 1932-1933, sygn. 48011 [strony niepaginowane].
- 48011 – Deutsche Kriegergräber in Polen. Februar 1934 – Dezember 1934, sygn. 48011 [strony niepaginowane].
- 48012 – Deutsche Kriegergräber in Polen, Januar 1935 – Juli

1936, sygn. 48012 [strony niepaginowane].

- 48013 – Deutsche Kriegergräber in Polen, Juli 1936 – Dezember 1937, sygn. 48013 [strony niepaginowane].
- 48014 – Deutsche Kriegergräber in Polen, Januar 1938 – Juli 1939, sygn. 48014 [strony niepaginowane].

Inne

- Berichte 1930a – Berichte über deutsche Kriegsgräberstätten. September (Schluß) 1929. *Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.* Jahrgang 10, Heft 4, April 1930: 61.
- Berichte 1930b – Berichte über deutsche Kriegsgräberstätten. Oktober (Schluß) 1929. *Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.* Jahrgang 10, Heft 5, Mai 1930: 80.
- Berichte 1937 – Berichte über deutsche Kriegsgräberstätten in Polen. 1937. *Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.* Jahrgang 17, Heft 3, Berlin, März 1937: 42.
- Blätter 1925 – Blätter des ehemaligen Reserve-Infanterie-Regiments Nr. 231. *Kriegserinnerungen aus der Front der 50. Reservedivision*. Nr. 39, 1. Mai 1925 [strony nienumerowane].
- Das 41. Reserve-Korps 1918 – *Das 41. Reserve-Korps von der Somme zum Pripiat*. 1918. München [strony nienumerowane].
- Eisermann 1925 – Eisermann B. 1925. Besuch der deutschen Kriegergräber um Bolimow, Lowicz, Skierniewice, Lodz. *Res. Infanterie Regiment 226. Nachrichten*, nr 4, 1. September 1925 [strony nienumerowane].
- Gomoll 1941 – Gomoll W. C. 1941. Die ewige Wache, *Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.*, Jahrgang 21, Heft 1, Januar 1941: 7.
- Groby niemieckie 1926 – Groby niemieckie w Polsce, *Kurier Warszawski*, nr 76, 19 marca 1926 r.
- Kriegsgräberfürsorge in Polen 1929 – Kriegsgräberfürsorge in Polen. 1929. *Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.* Jahrgang 9, Heft 6, Juni 1929: 83.
- Leitsätze 1917 – Leitsätze über Kriegergräber, Kriegergräber im Felde und daheim. 1917. *Jahrbuch des Deutschen Werkbundes* 1916/17. München: 11.
- Polnischer Haß 1930 – Polnischer Haß über das Grab hinaus. *Berliner Börsen-Zeitung* nr 197, Dienstag, 29. April 1930: 4.
- Schöning 1925 – Schöning A. 1925. Unser Regiment im Weltkrieg. *Kriegsgeschichte des 3. Thüringischen Infanterie-Regiment Nr. 71 im Auftrage der Regimentsvereinigungen*. Erfurt: 100.
- Schu 1934 – Schu U. 1934. Bei unseren Kriegsgräbern (Reiseberichte). Eine Fahrt nach Polen. *Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V. Jahrgang* 14, Heft 3, März 1934: 41-43.